सिद्धकुमाख गाँउपालिका-पार्श्व चित्र

परिच्छेद १ : भूमिका ३

१.१ पृष्ठभूमि ३

१.२ उद्देश्य ४

१.३ गाउँपार्श्वचित्र तयारीका चरण ५

१.४ वस्तुस्थिती विवरणको सीमा ६

परिच्छेद २ : सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको परिचय ८

२.१ गाउँपालिकाको परिचय ८

२.२ नामाकरण १०

२.३ भूक्षेत्र १३

२.४ हावापानी १३

२.५ माटोको बनावट र उर्वराशक्ति १४

२.६ धार्मिक तथा प्राकृतिक महत्वका पर्यटकीय स्थलहरू १८

२.७ नदी तथा खोलाको विवरण २८

२.८ स्थानीय चाडपर्व, जात्रा तथा मेलाहरूको विवरण ३०

परिच्छेद ३: जनसाङ्खिक विवरण ३३

३.१ जनसंख्याको विवरण ३३

३.२ वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या, जनघनत्व तथा घरधुरी विवरण ३५

३.३ वैवाहिक स्थितिको विवरण ३९

३.४ जन्म, मृत्यु र बसाईसराइ सम्बन्धी विवरण ४०

३.५ उमेर समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण ४३

३.६ जातजाति समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण ४४

३.७ धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण ४५

परिच्छेद ४ : आर्थिक अवस्था ४७

४.१ प्रमुख आर्थिक विवरण ४७

४.२ भू-उपयोग तथा स्वामित्व ५८

४.३ कृषि तथा पशु विकास ६६

४.४ पर्यटन विकास ७८
४.५ उद्योग, व्यापार तथा बैंकिङ ८१
परिच्छेद ५ : सामाजिक अवस्था ८२
५.१ शैक्षिक तथा मानव संशाधन विकास ८३
५.२ स्वास्थ्य तथा पोषण ८९
५.३ खानेपानी तथा सरसफाई ९८
५.४ महिला, बालबालिका तथा सामाजिक समावेशीकरण ९९
५.५ युवा तथा खेलकुद १०१
५.६ कला, भाषा तथा संस्कृति १०२
परिच्छेद ६: वन तथा वातावरण १०३
६.१ वन क्षेत्रको अवस्था १०३
६.२ जलस्रोत तथा जलाधार क्षेत्र १११
६.३ जैविक विविधता ११२
६.४ गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण ११३
६.५ विपद् जोखिम व्यस्थापन ११४
परिच्छेद ७ : भौतिक विकासको अवस्था ११५
७.१ यातायात पूर्वाधार ११५
७.२ इन्धन उपयोग विवरण(खाना पकाउने इन्धनको आधारमा) १२०
७.३ सञ्चार तथा प्रविधि १२१
परिच्छेद ८ : विकास सुचकाङ्क १२३
८.१ मानव विकास सुचकाङ्क (झघ्क्) १२३
८.२ मानव गरीबी सुचकाङ्क (झम्क्) १२४
८.३ मानव विकास र गरीबी १२५

परिच्छेद १ : भूमिका

१.१ पृष्ठभूमि

वस्तुस्थिती विवरण (Profile) भन्नाले कुनै स्थान, क्षेत्रमा रहेको जनसंख्या, भौगोलिक अवस्था, सामाजिक विशेषता, प्राकृतिक सम्पदा, आर्थिक अवस्था, विकासको स्थिति आदि स्पष्ट हुने आधारभूत तथ्यांक, सूचक वा आधाररेखाको विवरण रहेको दस्तावेज हो । वस्तुस्थिती विवरणलाई "पार्श्वचित्र" पनि भनिन्छ । Profile शब्दलाई भूगोल, ईन्जिनियरिङ, चिकित्सा शास्त्र आदि क्षेत्रमा फरक फरक वस्तुको विशेषता विश्लेषण गर्न प्रयोग गरिएता पनि कुनै प्रशासनिक वा भौगोलिक क्षेत्र बारेको तथ्याङ्क प्राप्ति, विश्लेषण तथा प्रस्तुति गरिएको विवरणलाई पनि वस्तुस्थिती विवरण (Profile) भन्ने गरिएको छ ।

विगतमा जिल्ला, नगर तथा गाउँको वस्तुस्थिती विवरणको अभिलेख राख्ने तथा अद्यावधिक गर्ने प्रचलन रहेको थियो । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग र मातहतका तथ्याङ्क कार्यालयहरुबाट जिल्लाको वस्तुस्थिती विवरण प्रकाशन गर्ने गरिएको थियो । साथै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र तत्सम्बन्धी नियमावली, २०५६ कार्यान्वयन पछि तत्कालीन जिल्ला विकास समिति (जिविस), नगरपालिका र गाविसको नेतृत्वमा जिल्ला, नगर र गाउँको वस्तुस्थिती विवरण तयार गरी प्रकाशन हुन्थ्यो । विषयगत कार्यालयहरु शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि आदिबाट समेत क्षेत्रगत तथ्यांक प्रकाशन भईरहेको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग अन्तर्गतका कार्यालयहरुले तयार तथा प्रकाशन गर्दै आएको वस्तुस्थिती विवरणमा मुख्य गरेर जनसंख्या, सम्पत्ति तथा आवास सम्बन्धी अधिकतम विवरण समेटेको पाइन्छ भने स्थानीय निकायको पहल तथा नेतृत्वमा तयार वस्तुस्थिती विवरणमा जनसंख्या, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, भौतिक, वन तथा वातावारण र संस्थागत विवरण समावेश भएको पाइन्छ । साविकमा गाउँ, नगर र जिल्लाको आवधिक योजना तथा विषयगत रणनीतिक/गुरुयोजना तर्जुमासम्बन्धी मार्गदर्शनहरुले वस्तुस्थिती विवरणलाई रणनीतिक एवम् नतिजामूलक योजना तर्जुमा तथा अनुगमनको आधाररेखा सूचनाको रुपमा प्रस्तुत गरी तयार गर्ने गरिएको थियो ।

नेपालको संविधान अनुसार नेपाल सरकारबाट स्वीकृत संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन, स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहलाई आ–आफ्नो क्षेत्रको वार्षिक, आवधिक तथा रणनीतिक विषय क्षेत्रगत मध्यकालिन र दीर्घकालीन योजनाहरु तयार गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने र अनुगमन

गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ । सो अनुसार स्थानीय तहको आवधिक, रणनीतिक विषय क्षेत्रगत एवं बार्षिक योजना तर्जुमा र नतिजा अनुगमनको लागि क्षेत्रगत स्थितिसहित स्थानीय तहको वस्तुस्थिती विवरण तयारी आवश्यक रहेको छ । यही आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्दै स्थानीय योजना तर्जुमा तथा अनुगमनलाई सूचनामा आधारित, व्यवस्थित, एकीकृत, नतिजामूलक, सहभागितामूलक र प्रभावकारी बनाउन वस्तुस्थिती विवरण अर्थात् गाउँ पार्श्वचित्र (Village Profile) तयार गरिएको हो ।

१.२ उद्देश्य

गाउँपार्श्वचित्र मूलतः सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको आगामी नीति तथा कार्यक्रम, योजना तर्जुमा गर्नका लागि तथ्याङ्कीय आधार सृजना गर्ने सन्दर्भमा तयार गरिएको हो । यसले योजना तथा कार्यक्रमको निर्माण कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन जस्ता कुराको लेखाजोखा गर्न मद्दत गर्नेछ ।

यस पार्श्वचित्रका अन्य उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

क) गाउँपालिकाभित्र रहेका सेवा सुविधाहरूको बारेमा जानकारी गराउने ।

ख) गाउँपालिका क्षेत्रभित्रको सम्भावना र समस्याहरूको अवगत गराउने ।

ग) गाउँपालिकाको जनसांख्यिक तथा विकासात्मक वस्तुस्थितिको बारेमा जानकारी लगाउनु ।

घ) गाउँपालिका भित्र बसोवास गर्ने मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, तथा पेशागत स्थितिको बारेमा जानकारी गराउने ।

ङ) गाउँपालिका क्षेत्रभित्र रहेका प्राकृतिक स्रोत साधन तथा सीपको पहिचान गरी समष्टिगत विवरण प्रस्तुत गर्ने ।

च) गाउँपालिकाको वास्तविक र वस्तुगत सूचना संकलन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।

छ)गाउँपालिका क्षेत्रको तथ्याङ्कको आधारमा जिल्ला तथा राष्ट्रिय स्तरसम्म सूचनाको उपलब्धता गराई ब्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।

ज) गाउँपालिका स्तरमा सञ्चालित कार्यक्रमको पृष्ठपोषण (Feedback) प्रदान गरी आगामी कार्यक्रमको लागि मार्गनिर्देश गर्ने ।

झ) गाउँपालिकाको भावि योजना तथा कार्यक्रम र नीति निर्माणको कामलाई आधार प्रदान गर्ने ।

ञ) स्थानीय आवश्यकता र स्रोत साधनको विनियोजनको अवस्थाको जानकारी गराउने ।

१.३ गाउँपार्श्वचित्र तयारीका चरण

यस पार्श्वचित्र चरणबद्ध, व्यवस्थित र सहभागितामूलक रुपमा तयार गर्ने क्रममा नगर पार्श्वचित्र निर्माण कार्यविधि, २०७५ ले उल्लेख गरेबमोजिम देहायअनुसारका ७ चरणहरू अवलम्बन गरियो ।

- पहिलो चरण
  - वस्तुस्थिती विवरण ढाँचा, सर्वेक्षण औजार तथा विधि स्वीकृति
- दोस्रो चरण
  - वस्तुस्थिती विवरण तयारी गोष्ठी तथा कार्य योजना स्वीकृति
- तेस्रो चरण
  - सर्वेक्षण वा तथ्याङ्क संकलन
- चौथो चरण
  - तथ्याङ्क विश्लेषण, प्रस्तुति तथा स्रोतनक्सा तयारी
- पाँचौ चरण
  - वस्तुस्थिती विवरण मस्यौदा तयारी
- छैठौं चरण
  - वस्तुस्थिती विवरण प्रमाणीकरण कार्यशाला
- सातौं चरण
  - वस्तुस्थिती विवरण तयारी र प्रकाशन

१.४ वस्तुस्थिती विवरणको सीमा

राष्ट्रिय योजना आयोग र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले निर्धारण गरेबमोजिम नगर पार्श्वचित्र तयार गर्दा प्रयोग गरिएका तथ्यांकहरूको स्रोत र आधार वर्ष खुलाईएको छ । गाउँपालिकाका सम्पूर्ण घरधुरीहरूको स्थलगत सर्वेक्षण, विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालय, अन्य संघसंस्थाले उपलब्ध गराएका तथ्यांक, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, विभिन्न मन्त्रालय विभागहरू, सम्बन्धित गाउँपालिका आदि स्रोतहरूबाट उपलब्ध तथ्यांकको आधारमा यो वस्तुगत विवरण (Profile) तयार गरिएको छ ।

पार्श्वचित्रको अवधारणा अनुसार यस डकुमेन्टले सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको सम्पूर्ण पक्षको यथार्थ जानकारी सरल एवं स्पष्ट रुपमा दिन्छ । अध्ययनलाई यथासक्य वस्तुगत बनाउने प्रयास गरिएको छ । तैपनि स्रोत, साधन तथा समयको परिधीले यस अध्ययनलाई पनि केही सिमिततामा बाँधेको छ । यस अध्ययनमा निर्धारित उद्देश्यका आधारमा आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

परिच्छेद २ : सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको परिचय

२.१ गाउँपालिकाको परिचय

पश्चिम नेपालको मध्य पहाडी भुभागमा अवस्थित कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत साविक राप्ती अञ्चलको सल्यान जिल्लामा पर्ने सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको उत्तरतर्फ कुमाख गाउँपालिका, दक्षिणतर्फ शारदा गाउँपालिका, पश्चिमतर्फ बनगाड कुपिण्डे गाउँपालिका र पूर्वतर्फ सिद्धकुमाखगाउँपालिका रहेका छन् । यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको कुल क्षेत्रफल ८९.३६ बर्ग कि.मि. रहेको छ । विश्व मानचित्रमा यसको अवस्थिति २८ डिग्री २४ मिनेट उत्तरी अक्षांश र ८० डिग्री २३ मिनेट पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएर रहेको छ । नेपालको संबिधान २०७२ को धारा २९५ को उपधारा (३) बमोजिम गठित गाँउपालिका, गाउँपालिका, स्वायत्त, संरक्षित वा बिशेष क्षेत्रको नाम, संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोगको सिफारिसमा बनेका ७५३ वटा स्थानीय तह मध्येको एक सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको प्रमुख नदी शारदा हो । सल्यान जिल्लाको दोस्रो अग्लो पहाड कुमाख यहाँको प्रमुख धार्मिक-प्राकृतिक पर्यटकीय स्थल हो ।

वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना पश्चात सिद्धकुमाख गाउँपालिकाद्वारा वि.सं. २०७६ मा घरधुरी सर्वेक्षण गरिएको छ ।घरधुरी सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको कुल घरधुरी२४५२सहित कुल जनसंख्या १५२६४ रहेको छ । जसमध्ये पुरुष ८०१३ जना र महिला ७२५१ जनारहेका छन् ।काम गर्ने उमेर १६ देखि ६० वर्षसम्मको जनसंख्या कुल जनसंख्याको ६८.९७ % रहेको छ । त्यसैगरी, घरधुरी सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार यस गाउँपालिकाको लैंगिक अनुपात (Sex Ratio) प्रति १०० महिलामा पुरुषको संख्या ११०.५१रहेको छ ।यहाँकोप्रति वर्ग किलोमिटर क्षेत्रमा जनघनत्व १७०.८१रहेको छ ।यस गाउँमा औषतमा प्रति परिवार ६.२३बसोबास गर्दछन् ।त्यस्तै, २०७६ को सर्वेक्षण अनुसार ५ वर्ष र सोभन्दा माथिको साक्षरता दर ८१.३५ % रहेको छ ।

यस गाउँपालिकाका कुल ५ वडाहरुको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सबैभन्दा धेरै जनसंख्या भएको वडामा वडा नं. १रहेको छ । जसमा कुल ३५७७ जनसंख्याबसोबास गर्दछन् । त्यस्तै, कुल २६२७ जनसंख्या सहित वडा नं. ५ सबैभन्दा कम जनसंख्या भएको वडा पर्दछ ।

त्यसैगरी, क्षेत्रफलको हिसाबमा वडा नं. ५ (२१.५६ वर्ग कि.मि.) सबैभन्दा ठुलो वडा हो भने वडा नं.२ (१४.६३ वर्ग कि.मि.) सबैभन्दा सानो वडा हो ।

औषत घरधुरीको आधारमा सबैभन्दा बढी वडा नं. २ मा प्रति परिवार ६.६५ जनसंख्या रहेको छ भने सबैभन्दा कम वडा नं. ३ मा प्रति परिवार ५.९१ जनसंख्या बसोबास गर्दछन् गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार घरधुरी संख्याको आधारमा सबैभन्दा बढी घरधुरी वडा नं.१ (५९३ घरधुरी) मा रहेका छन् । त्यसैगरी सबैभन्दा कम घरधुरी वडा नं. ५ (४२१ घरधुरी) रहेका छन् । अन्य वडाहरूमा वडा नं. २ मा ४४९ घरधुरी, वडा नं. ३ मा ५१६ घरधुरी र वडा नं. ४ मा ४७३ घरधुरी रहेका छन् ।

साविकका तिनवटा गा.वि.स.हरू बाँझकाँडा, चाँदेकरेञ्जी र सिद्धेश्वरीलाई मिलाएर स्थापना गरिएको यस गाउँपालिकामासंघीय संरचना अनुसार कुल ५ वडा रहेका छन् । साविकका गा.वि.स. अनुसार गाउँपालिकाको वडा विभाजन तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १:सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका साविकका गाविसहरूको विवरण

वडा नम्बर	समावेश भएका साविकका गा.वि.स.	साविकका वडा नम्बर
१	बाँझकाँडा	१-९
२	सिद्धेश्वरी	१-५
३	सिद्धेश्वरी	६-९
४	चाँदेकरेञ्जी	१-४
५	चाँदेकरेञ्जी	५-९

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

५ वटा माध्यमिक विद्यालय, ६ वटा आधारभुत विद्यालय र १८ वटा प्राथमिक विद्यालय (१७ सामुदायिक र १ निजी विद्यालय) रहेको यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा ३ स्वास्थ्य चौकी र २ स्वास्थ्य इकाईरहेका छन् ।

सिद्धकुमाख गाउँपालिकामाब्राह्मण, क्षेत्री,कामी,दमाई, सार्की, सन्यासी/दसनामी, मगर, ठकुरी, वादी, लगायतका जातजातीको बसोबास रहेको पाइन्छ ।यहाँका अधिकांश बासिन्दाले हिन्दु धर्म मान्छन् भने निकै थोरैको संख्यामा क्रिश्चियन, बौद्ध र ईस्लाम धर्म पनि मान्नेगरेको पाईन्छ । यस गाउँका मानिसहरुको मुख्य पेशा कृषि हो । यहाँ सबैभन्दा बढी मकै,गहुँ,जहुँ,आलु,कोदो,सुन्तला,अदुवा,टिमुर,आदि उत्पादन हुने गरेका

छन् ।सिद्धकुमाख गाउँपालिका भित्र पर्ने मुख्य बजार क्षेत्रहरूमाढोरचौर, चाख्लीघाट, कालालेख, छापडाँडा, पटारे, मोखला आदि पर्दछन् ।

२.२ नामाकरण

सिद्धकुमाख नाम कसरी रहन गयो भन्ने प्रश्नमा जनश्रुती तथा स्थलगत अध्ययन गर्दा गाउँपालिकाबासीहरूबाट मुलतः एउटा तथ्य भेटिएको पाइयो । सल्यान जिल्लाको गौरव र शानको सगरमाथा बनेर उभिएको कुमाख लेक यहाँको प्रमुख धार्मिक एवम् प्राकृतिक पर्यटकीय स्थलको रुपमा सुपरिचित छ । सल्यान सदरमुकाम खलंगादेखि करिब ८ घण्टाको पैदल यात्राको दुरीमा रहेको यो लेक जिल्लाकै दोश्रो अग्लो पहाड पनि हो । यसको उचाई २५३७ मिटर रहेको छ । यस पहाडको शिरमा उभिएर समग्र सल्यान जिल्लाका साथै छिमेकी जिल्लाका समेत सुन्दर मनोरम प्राकृतिक दृश्यहरूको रसावलोकन गर्न सकिन्छ ।

साविकका जिमाली, मर्मपरिकाँडा र सिद्धेश्वरी गा.वि.स.हरूलाई काखमा लिएर गजधम्म ठडिएको यस पहाडको टुप्पामा सिद्धको मन्दिर रहेको छ । पुजारी तथा स्थानीय बुढापाकाका अनुसार सिद्ध देवता मन्दिरको बन्द कोठाभित्र बस्दैनन् भन्ने धार्मिक एवम् पौराणिक मान्यता अनुरुपयहाँको सिद्ध मन्दिरमा छानो नराखिएको पाइन्छ । यस मन्दिरमा प्रत्येक वर्षको विजयादशमी देखि कोजाग्रत पूर्णिमासम्म भव्य रुपमा पूजाआजा हुने गर्दछ । यहाँ पहिलोपटक जानेले सात पटक मन्दिरको परिक्रमा गरेर बर माग्ने र सो पुरा भएपछि भेडो बली चढाउने चलन रहेको पाइन्छ । यस मन्दिरमा कहिलेदेखि पूजा गर्न थालियो भन्ने यकिन सहितको जानकारी कसैसँग पनि नभएको पाइन्छ । जिजुवाजेले पूजा गरेको बाजेले थाहा पाएको र बाजेले पूजा गरेको आफूले थाहा पाएको कुरा डाँगी थरका पुजारीहरु बताउँछन् । चतुर्दशी र कोजाग्रत पूर्णिमाका दिन मन्दिरदेखि करिब १ कि.मि. तल जिमालीतर्फको समथर भू-भागमा सल्यान जिल्लाकै ठूलो मेला लाग्ने गरेको छ ।

यहि सुप्रसिद्ध धार्मिक एवम् प्राकृतिक पर्यटकीय स्थल कुमाख लेक र यसको टुप्पोमा अवस्थित सिद्ध मन्दिरको संयोजनबाट यस गाउँपालिकाको नाम सिद्धकुमाख गाउँपालिका रहन गएको हो । तथापि नेपाल सरकारले स्थानीय तह घोषणा गर्दा यस गाउँपालिकाको नाम ढोरचौर राखेर घोषणा गरिएको थियो ।

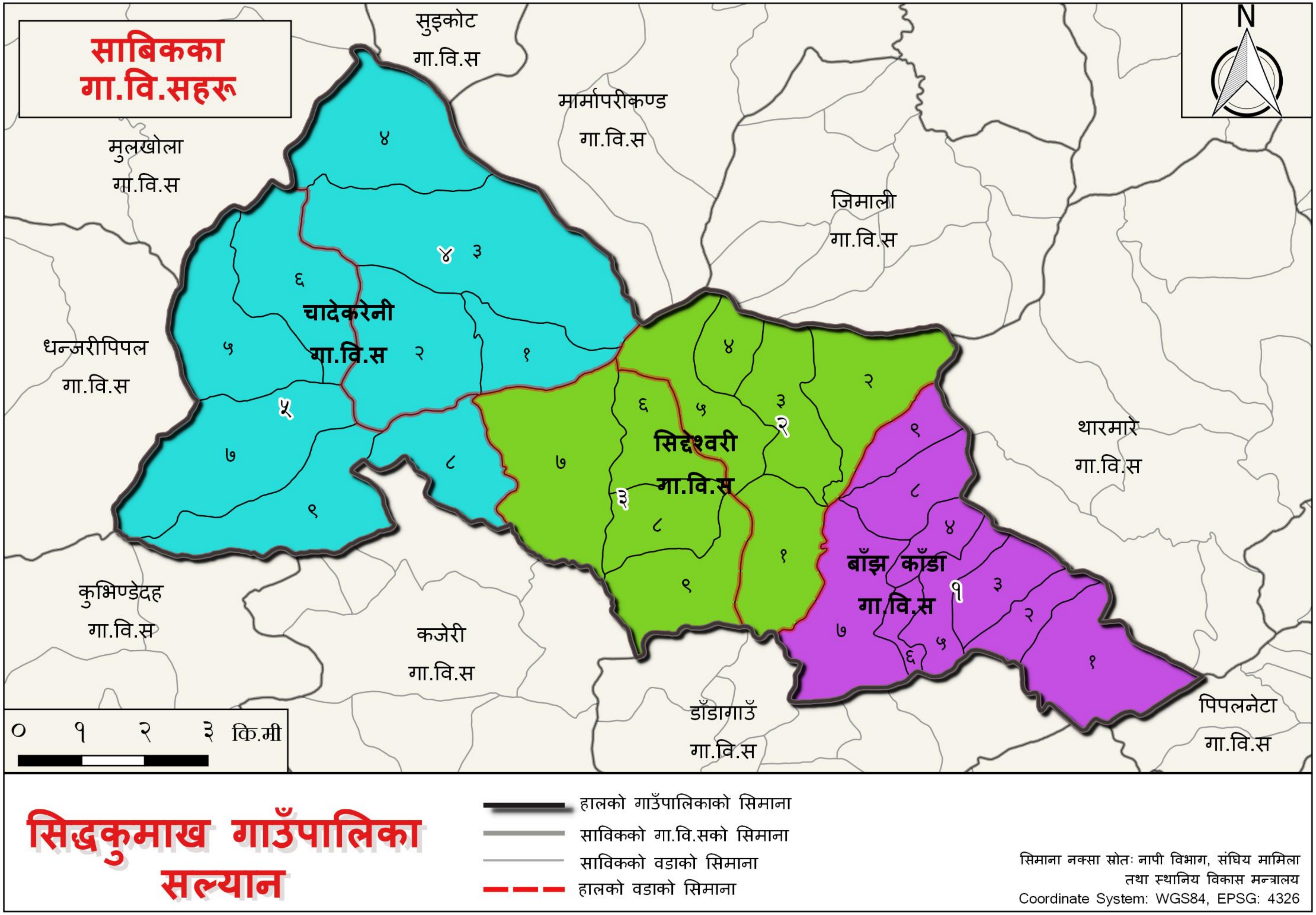

नक्सानं. १:सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको नक्सामा साविकका गा.वि.स.हरू

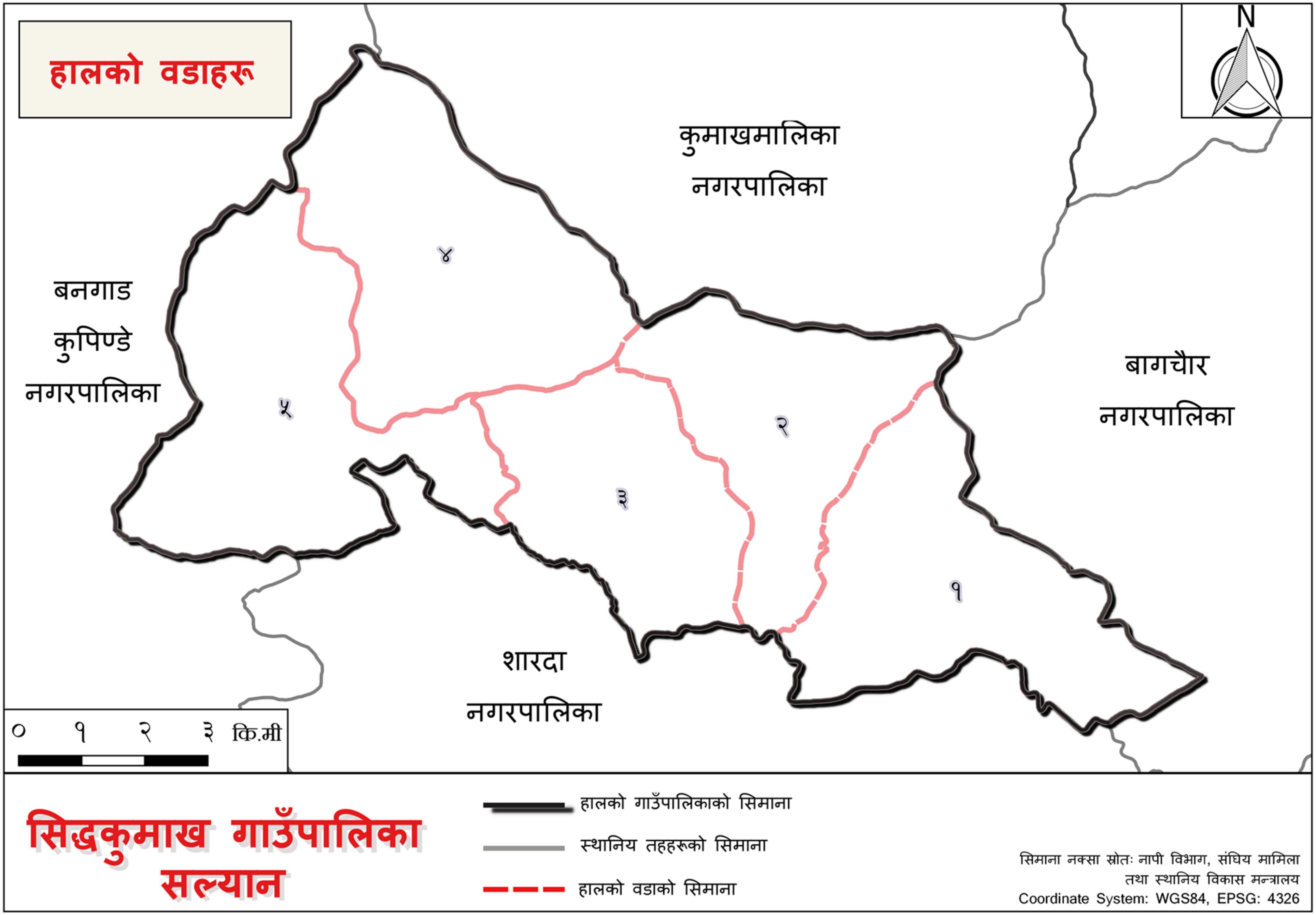

नक्सानं. २:सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको वडा विभाजन गरिएको नक्सा

२.३ भूक्षेत्र

सिद्धकुमाखगाउँपालिका पूर्णरुपमा मध्य महाभारतीय पर्वत क्षेत्रमा पर्ने हुँदा यहाँको सम्पूर्ण धरातलमा पर्वतीय विशेषता झल्कन्छ । भू-धरातलीय आधारमा यस गाउँलाई २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

क) वेशी क्षेत्रः

गाउँपालिकाको शारदा तथा अन्य प्रमुख नदी र नदी किनारमा पर्ने क्षेत्रहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । यी क्षेत्रहरू कृषि उत्पादनका लागि प्रसिद्ध मानिन्छन् ।

ख) मध्य पहाडी क्षेत्रः

समुद्र सतहबाट १२०० मिटरदेखि माथिको पहाडी भू-भाग यस अन्तर्गत पर्दछन् । पालिकाको अधिकांश भू-भाग यसै क्षेत्रमा पर्दछ । अन्नबालीहरूमा विशेषगरी धान, मकै, गहूँ, जौं, कोदो तथा तेलहन आदिको उत्पादन हुने भएता पनि यो क्षेत्र विशेषगरी अमिलो जातका फलफुलहरू; जस्तै सुन्तला, मौसम तथा कागतीका लागि प्रसिद्ध मानिन्छ ।

२.४ हावापानी

हावापानीको दृष्टिकोणले सिद्धकुमाख गाउँपालिका समशीतोष्ण समूहमा पर्ने गाउँपालिका हो । यहाँ जाडोमा अत्यधिक जाडो र गर्मीमा पनि धेरै गर्मी नरहने अवस्था रहेको छ । यहाँको हावापानी समशीतोष्ण बढी र शीतोष्ण कम गरी मिश्रित खालको रहेको छ । यहाँ हिँउदमा औसत तापक्रम ३ डिग्री देखि २८ डिग्री सेल्सियससम्म पुग्दछ भने गर्मीमा १४ डिग्री देखि ३१ डिग्री सेल्सियससम्म रहन्छ । हिँउदमा उत्तरबाट चिसो सिरेटो चल्ने गर्दछ, जसले गर्दा कहिलेकाँही अग्ला पहाडहरूमा हिँउदमा हिँउ पनि पर्ने गर्दछ । वर्षाको समयमा पूर्वी मनसुनी वायुले अत्यधिक वर्षा गराउँछ भने हिँउदमा पश्चिमी वायु बढी प्रभाव रहन्छ ।

यस गाउँमा सामान्यतया दुई प्रकारका जलवायुहरू पाइन्छन् ।

क) उपोष्ण समशीतोष्ण जलवायुः

समुद्री सतहको ५०० मिटर देखि १२०० मिटरसम्मको भू-भागहरूमा यस प्रकारको हावापानी पाइन्छ । यो मानव बस्तीको लागि सुहाउँदो हावापानी भएकोले यस गाउँमा पनि यस क्षेत्रमा बढी मानव बस्ती रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पशुपालन तथा फलफुल खेती व्यवसायहरू पनि फस्टाएको पाइन्छ ।

ख) शीतोष्ण जलवायुः

समुद्री सतहको १२०० मिटर देखि २१०० मिटरसम्मको भू-भागहरूमा यस प्रकारको हावापानी पाइन्छ । अग्लो स्थान, कठीन धरातलीय स्वरुप, चिसो हावापानी र खेतीयोग्य जमीनको अभावका कारण शीतोष्ण जलवायु क्षेत्रहरूमा मानवीय बस्तीहरूको कमै मात्र बसोबास रहेको छ ।

२.५ माटोको बनावट र उर्वराशक्ति

समाज विकास क्रममा यसको आर्थिक तथा साँस्कृतिक पक्षलाई उजागर गर्न माटोले महान् भुमिका खेलेको हुन्छ । त्यसमा पनि नेपाल र सिद्धकुमाख गाउँपालिका जहाँको बहुसंख्यक जनभार कृषि पेशामा आश्रित छ । यहाँ माटो सर्वदा पूज्य र उल्लेख्य छ । तथापि, यहाँ माटोको बारेमा कुनै ठोस रुपमा सुक्ष्म ढंगबाट सम्भाव्यता अध्ययन भएको छैन । यस गाउँको भौगोलिक बनावटको अवस्थालाई हेर्दा यहाँको अधिकांश माटोमा उब्जाउ क्षमताको कमी देखिन्छ । यहाँ बढी मात्रामा बलौटे, कडा चट्टान तथा नदी वेशीहरूमा बलौटे दोमट र खेतीयोग्य माटो पाइन्छ । तथापि, पहाडी टार तथा नदी, वेशीहरू उत्पादनका दृष्टिकोणले ज्यादै संभावनायुक्त देखिन्छन् ।

समग्र देशको नमूना अध्ययनका आधारमा यस गाउँको माटोको प्रकार र उर्बरताको बारेमा निम्नानुसार पाइन्छ ।

क) पाँगो माटोः

यहाँका नदी बेसीहरूमा पाँगो माटोको प्रचुरता पाइन्छ । जहाँ पर्याप्त अन्न उत्पादन र तरकारी बालीको सम्भावना छ । नदीहरूले बगाई ल्याएको सडेको पातपतिङ्गर र अन्य कम्पोष्ट मलजन्य पदार्थलाई छेउछाउका तटवर्ती भागमा निक्षेप गर्दै जाँदा यी भागहरू अत्यधिक उब्जाउयोग्य रहेका छन् । तथापि, वर्तमान समयमा रसायनिक मलको व्यापक प्रयोगको कारण यहाँको माटोमा अम्लीयता वृद्धि भई उत्पादन ह्रासको स्थिति देखापरेको छ । लगातार भू-क्षय तथा वन विनाशका कारण नदीहरूले चुन ढुङ्गा, बलौटे, गेग्र्यानयुक्त पदार्थहरू निरन्तररुपमा निक्षेप गर्दा पाँगो माटोको गुणस्तरमा विस्तारै ह्रास आइरहेको छ ।

ख) बलौटे माटोः

यो माटो बालुवा, कंकड, ट्यापी र ढुङ्गा मिश्रित माटो हो । यो उब्जाउको दृष्टिकोणले न्यून कोटीको मानिन्छ । विशेषगरी गाउँको पहाडी भागहरूमा यो माटोको बाहुल्यता छ । अपेक्षाकृत कम मात्रामा मात्र दलहन र मकै बालीको मात्र यहाँ उत्पादन हुन्छ । यहाँ सिंचाइको समेत अभाव रहेको छ ।

शारदा नदी किनारा र आसपासका भूमिहरूमा माटोको कारण खाद्यान्न बालीको लागि बढी उर्वराशक्ति रहेको पाइन्छ । समथल भू-भागमा खाद्यान्न बालीको लागि उर्वर भूमि पाइन्छ भने भिराला पाखाहरूमा खोटेसल्ला, सुन्तला, अनार तथा नदीका आसपासका भू-भागमा धान, गहुँ, मकैको लागि उर्वर रहेको पाइन्छ । बोट विरुवामा सिसौ, मसला, टुनी, जामुन आदिको लागि पनि उपयुक्त रहेको छ । अधिकांश कृषकहरूको कृषि पेशा परम्परागत रुपमा नै रहेकोले कृषि उत्पादनमा खासै वृद्धि हुन सकेको अवस्था छैन । जसका कारण कृषि पेशामा युवाहरूको आकर्षण कम रहेको छ । गाउँमा रहेका सम्भाव्य क्षेत्रहरूमा समेत उर्वर भूमि बृद्धि गर्ने दिर्घकालिन सोचले सार्थकता पाउन सकेको छैन । गाउँमा माटोको बनावट र उर्वराशक्तिको अध्ययनको आधारमा गाउँवासीहरूको आर्थिक हैसियत वृद्धि गर्न के–कस्ता उत्पादन प्रणाली अपनाउन सकिन्छ । यस विषयमा छुट्टै अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

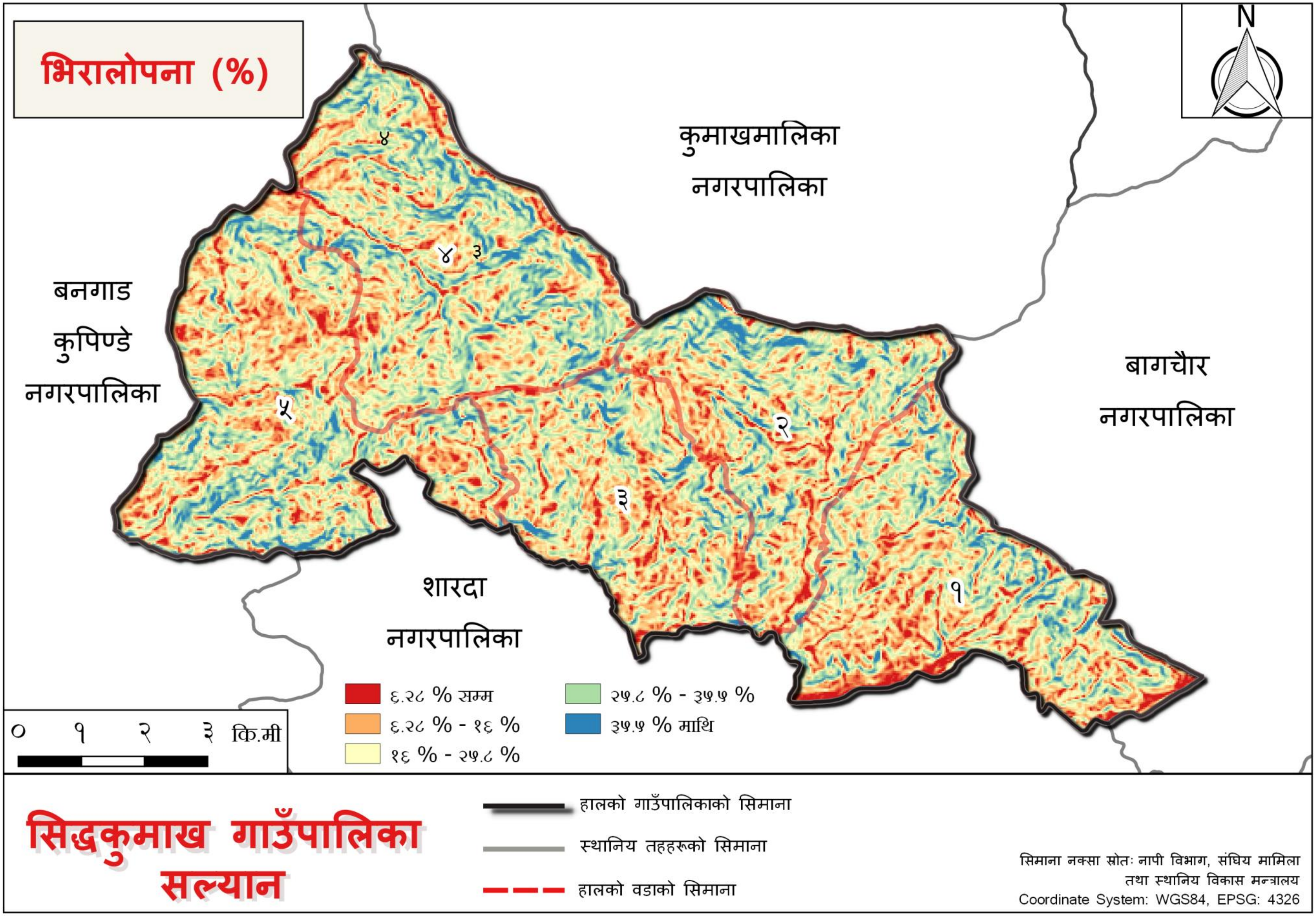

नक्सा नं. ३:सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको भिरालोपना दर्शाउने नक्सा

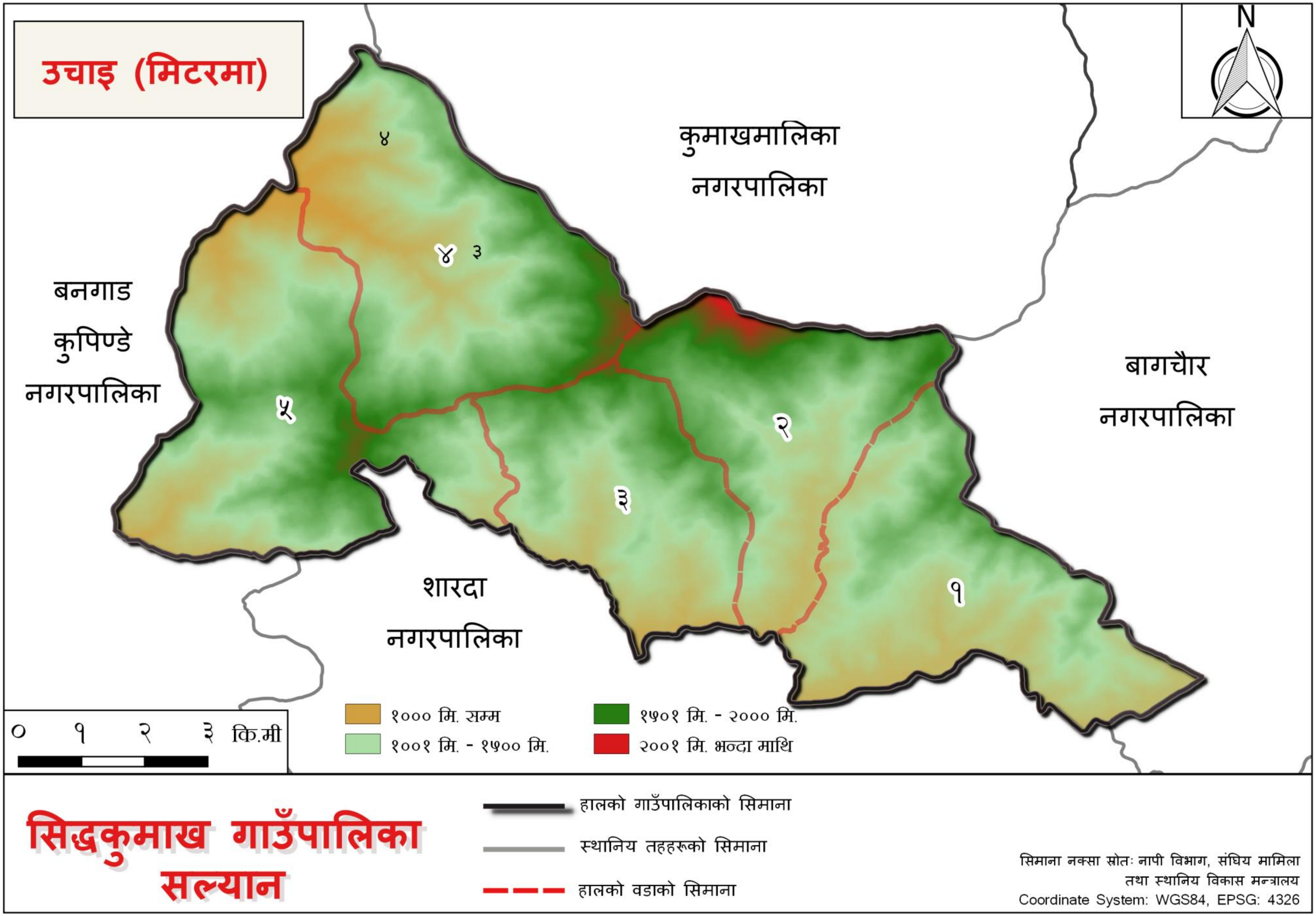

नक्सानं. ४ :सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका जमिनको उचाईअनुसार नक्सा

२.६ धार्मिक तथा प्राकृतिक महत्वका पर्यटकीय स्थलहरू

एउटा विशिष्ट भौगोलिक संरचनाले सृजना गरेको हावापानी, जनजीवन, वन वनस्पति र वन्यजन्तु तथा साँस्कृतिक विविधताको कारण नेपाल विश्वमा एउटा प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको रुपमा परिचित छ । पर्यटन हाम्रो लागि प्रकृतिले वरदान दिएको सम्पत्ति हो । अत्यन्त रमणीय विश्वकै उच्च हिमश्रृंखलाहरू, अनवरत बग्ने कञ्चन नदीहरू, तालतलैया, प्राकृतिक गुफा, विविधतायुक्त वनजंगल यहाँका प्राकृतिक निधिहरू हुन् । यहाँका साँस्कृतिक चालचलन तथा रहनसहन समेत पर्यटनका आकर्षक पक्षहरू हुन् । यी सम्पुर्ण पर्यटकीय सम्पत्तिको पूर्ण सदुपयोग गरेमा देशको आर्थिक समृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुग्न गई देशको अर्थतन्त्रलाई सबल बनाउन सकिने निश्चित छ । तसर्थ पर्यटन नीति, २०६५ ले मुलभुतरुपमा पर्यटन मार्फत स्वरोजगार श्रृजना, गरिबी न्युनिकरण, मूर्त तथा अमूर्त सम्पदाको खोज अनुसन्धान, हवाई तथा स्थलमार्गको थप विकास, विस्तार तथा स्तरोन्नती गर्ने र पर्यटन पूर्वाधारलाई दिगो विकासको अवधारणा अनुरुप अगाडि बढाउने उद्देश्य लिएको छ ।

सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको प्राकृतिक सौन्दर्यता, पहाड, नदीनाला, वनजंगल र धार्मिक स्थलहरूको रमणीयतामा आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूको आकर्षण हुने गर्दछ । यहाँको साँस्कृतिक विविधता र प्राकृतिक सौन्दर्यता पर्यटकीय आकर्षणका पक्षहरू हुन् ।

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाका प्रमुख पर्यटकीय स्थलहरूः

कुमाख लेक

सल्यान जिल्लाको गौरव, इतिहास र शानको सगरमाथा बनेर उभिएको कुमाख लेक यहाँको प्रमुख धार्मिक, साँस्कृतिक एवम् प्राकृतिक पर्यटकीय स्थलको रुपमा सुपरिचित छ । सल्यान सदरमुकाम खलंगादेखि करिब ८ घण्टाको पैदल यात्राको दुरीमा रहेको यो लेक जिल्लाकै दोश्रो अग्लो पहाड पनि हो । यसको उचाई २५३७ मिटर रहेको छ । यस पहाडको शिरमा उभिएर समग्र सल्यान जिल्लाका साथै छिमेकी जिल्ला रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट, बाँकेका समेत सुन्दर मनोरम प्राकृतिक दृश्यहरूको रसावलोकन गर्न सकिन्छ । कुमाख लेक आफैमा एक प्राकृतिक भ्यु-टावर हो । तैपनि, आगामी दिनमा यहाँ व्यवस्थित रुपमा बाइनाकुलर सहितको सुन्दर भ्यु-टावर निर्माण गर्न सकिएको खण्डमा यस स्थानलाई पर्यटकीय स्थलको रुपमा थप प्रचारप्रसार गर्न सकिने देखिन्छ । पर्यटकीय घुमघाम तथा दृश्यावलोकनका लागि कुमाख लेक निकै सम्भावना बोकेको स्थल हो ।

कुमाख लेकलाई प्रसङ्ग बनाएर सल्यानका गाउँबस्तीहरूमा गीतभाकाहरू गाउँने चलन पनि खुबै चल्तीमा रहेको पाउन सकिन्छ । यसका केही प्रतिनिधि उदाहरणको रुपमा तलका केही पंक्तिहरूलाई लिन सकिन्छ ।

"कुमाखको हाइ हाइ जाडो बर्की ताना तानी, काँको हामी काँको तिमी भैगो चिनाजानी !!"

"माथि पऱ्यो कुमाख लेक तल स्यानी ज्यूला, फूल जस्तो साइको जोबन अब मैं'त लिउँला !!"

तस्बिरमासल्यानको शानकुमाख लेकको मनमोहक सुन्दरता । *तस्बिर स्रोतः बामदेव के.सी.*

साविकका जिमाली, मर्मपरिकाँडा र सिद्धेश्वरी गा.वि.स.हरूलाई काखमा लिएर गजधम्म ठडिएको यस पहाडको टुप्पामा सिद्ध बाबाको मन्दिर रहेको छ । पुजारी तथा स्थानीय बुढापाकाका अनुसार सिद्ध देवता मन्दिरको बन्द कोठाभित्र बस्दैनन् भन्ने धार्मिक एवम् पौराणिक मान्यता अनुरुप यहाँको सिद्ध मन्दिरमा छानो राखिएको छैन । हिन्दु धर्मावलम्बीहरूमाझ यस पवित्र स्थल निकै प्रसिद्ध रहेको छ । यस मन्दिरमा प्रत्येक वर्षको विजयादशमी देखि कोजाग्रत पूर्णिमासम्म सिद्ध देवताको भव्य रुपमा पूजाआजा हुने गर्दछ । यहाँ पहिलोपटक जानेले सात पटक मन्दिरको परिक्रमा गरेर बर माग्ने र सो पुरा भएपछि भेडो बली चढाउने चलन रहेको पाइन्छ । यस मन्दिरमा कहिलेदेखि पूजा गर्न थालियो भन्ने यकिन सहितको जानकारी कसैसँग पनि नभएको पाइन्छ । जिजुवाजेले पूजा गरेको बाजेले थाहा पाएको र बाजेले पूजा गरेको आफूले थाहा पाएको कुरा डाँगी थरका पुजारीहरु बताउँछन् ।

सन्ध्याकालीन समयमा कुमाख लेकको तस्बिर ।

चतुर्दशी र कोजाग्रत पूर्णिमाका दिन मन्दिरदेखि करिब १ कि.मि. तल जिमालीतर्फको समथर भू-भागमा सल्यान जिल्लाकै ठूलो मेला लाग्ने गरेको छ । यस दिन सल्यान मात्रै नभएर छिमेकी रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट, सुर्खेत, दाङ, बाँके, लगायतका जिल्लाबाट मेला तथा कुमाख लेक अवलोकन गर्न आउने गरेका छन् । अहिले मेलास्थलसम्म मोटर बाटो पुगिसकेको अवस्था छ भने कुमाखको फेददेखि शिरसम्म पैदल यात्राका लागि सिँढी र थकाइ मार्नका लागि गोलघर सहितको व्यवस्थित पदमार्ग समेत बन्ने क्रममा रहेको छ ।

कुमाख लेकमा अवस्थित सिद्ध मन्दिर

सल्यान जिल्ला कै प्रमुख पर्यटकीय स्थलको रुपमा सुप्रसिद्ध कुमाख लेकलाई राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत प्रचारप्रसार गर्दै आवश्यक पूर्वाधार र सुविधाहरूको व्यवस्था गर्न सकिएको खण्डमा यहाँको पर्यटकीय विकासमा टेवा पुग्ने र समग्रमा आर्थिक रुपमा समेत ठुलो फाइदा हुने देखिन्छ । यसका लागि सबैले आ-आफ्नो स्थानबाट सहयोगको कदम चाल्न जरुरी छ ।

सिद्ध गुफा

सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको प्रमुख धार्मिक एवम् प्राकृतिक पर्यटकीय स्थलमध्येको एक सिद्ध गुफा सिद्धकुमाख गाउँपालिका अन्तर्गत वडा नं. २ मा अवस्थित छ । प्राचीन महत्व र पुरातात्विक सम्भावनाले भरिएको यस गुफा चर्चित लेक कुमाख सँगै रहेको छ । गुफाको लम्बाई करिब १५० मिटर रहेको देखिन्छ ।

करिब ५० को दशकको कुरा । गाउँलेहरूले शिकारको क्रममा दुम्सी लखेटिरहेका थिए । लखेट्दै जाँदा दुम्सी एउटा ओडार भित्र पस्न पुग्यो । हत्तपत्त शिकारीहरू पनि ओडारभित्र दुम्सी पकड्न पुगे । यस्तैमा उनीहरूले ओडारभित्र चमेराको मल (दिशा) भेटेछन् । खोज्दै जाँदा मलसँगै उनीहरूले अनेक-अनेक मुर्तीहरू भेट्टाए । अनकन्टार जंगलभित्रको गुफामा अचानक त्यसरी मुर्तीहरू भेट्टाउँन पुग्दा उनीहरू

आश्चर्यचकित हुन पुग्छन् । मुर्तीहरू केही शिव-पार्वतीका थिए भने, केही जनावरहरूका, केही शिव लिङ्ग आकारमा कुँदिएका त केही चट्टानमा गाईका थुन प्रतीत हुने आकृतिहरू पनि देखिए । केही आश्चर्य, केही डर र केही रोमाञ्चकता सहित उनीहरूले सबै गाउँलेलाई त्यो गुफाबारे सुनाए । त्यसपछि सिद्ध गुफाको उत्खनन् एवम् प्रचलनमा आएको गाउँलेहरूको श्रुतिकथाबाट बुझ्नमा आएको छ ।

सिद्ध गुफा भित्रको तस्बिर

त्यसपछि केही समय पहिले मात्रै गाउँकै एक चेली, जो २० वर्षको अल्पायु मै बितेकी थिइन्, उनै शिला कुमारी चलाउनेको नामबाट दान स्वरुप यस गुफाको संरक्षण कार्य सुरु भएको थियो । जस अन्तर्गत गुफामा पुग्नका लागि भर्याङ एवम् केही संरक्षण कार्य भएका थिए । थप संरक्षण एवम् प्रबर्द्धनका लागि स्थानिय एवम् प्रदेश सरकारबाट पदमार्ग तथा गोलघरको निर्माण गरिएको छ ।

सिद्ध गुफा भित्रको तस्बिर

कुमाखको सिद्ध गुफामा जानका लागि बनाइएको पदमार्ग । *तस्बिर स्रोतः दियो अनलाइन*

सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको चाख्लीघाटबाट ७-८ किलोमिटरको दुरी तथा ढोरचौरबाट १०-११ किलोमिटरको दुरीमा रहेको यस सिद्ध गुफामा हरेक वर्ष शिवरात्रीको दिन भव्य मेला एवम् पूजाआजा हुँदै आइरहेको छ ।

सिद्ध गुफा भित्रको तस्बिर

धार्मिक, प्राकृतिक एवम् पुरातात्विक महत्व र सम्भावना बोकेको यस सिद्ध गुफाको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा थप प्रचारप्रसार एवम् प्रवर्द्धन गर्न सकेको खण्डमा यस गाउँपालिकाको आर्थिक विकास एवम् गौरव झनै बृद्धि हुने अवश्याम्भावी छ ।

तालिका नं. २ : सिद्धकुमाख गाउँपालिकाकाधार्मिक / ऐतिहासिक / पुरातात्विक स्थलहरूको विवरण

क्र.सं.	स्थलको नाम	वडा नं.	सडक को अवस्था	नजिकको बजार केन्द्र सम्मको दुरी (कि.मि.)	स्वामित्व	विशेषता
१.	ज्यामिरे गुफा	१	नपुगेको	३	व्यक्तिगत	प्राकृतिक
२.	कुरिल्ला तामाखानी	१	नपुगेको	३	नेपाल सरकार	प्राकृतिक
३.	नागेश्वर मन्दिर	१	पुगेको	०	सामुदायिक	धार्मिक
४.	कालिका मन्दिर, तल्लो बाँझकाँडा	१	पुगेको	४	व्यक्तिगत	धार्मिक
५.	कालिका मन्दिर, दुबेरी	१	पुगेको	३	सामुदायिक	धार्मिक
६.	सिद्ध गुफा	२	पुगेको	१२	व्यक्तिगत	धार्मिक
७.	कुमाख लेक	२	पुगेको	१८	सामुदायिक	धार्मिक/प्राकृतिक
८.	राधाकृष्ण मन्दिर	२	पुगेको	२	सामुदायिक	धार्मिक
९.	मुर्तीलेखे ढुङ्गा	३	नपुगेको	८	सामुदायिक	धार्मिक/प्राकृतिक
१०.	शिव मन्दिर	४	पुगेको	३	सामुदायिक	धार्मिक
११.	मालिका	५	नपुगेको	२.५	सामुदायिक	धार्मिक

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

गाउँपालिकामा अवस्थित कुमाख लेक, सिद्ध मन्दिर, सिद्ध गुफा, कालिका मन्दिर, मुर्तीलेखे ढुङ्गा, मालिका, ज्यामिरे गुफा, राधाकृष्ण मन्दिर, जस्ता धार्मिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्व बोकेका पर्यटकीय स्थलहरूको थप प्रचार प्रसार तथा पर्यटक मैत्री वातावरणको प्रवर्द्धन गर्न सके सिद्धकुमाखको आर्थिक विकास र रोजगारीको श्रृजनामा महत्वपूर्ण योगदान हुन सक्ने देखिन्छ । साथै अन्य सम्भावित

स्थलहरूलाई थप विकास गरी पर्यटक संख्या वृद्धि गर्न सके आर्थिक उपार्जन र प्रचार प्रसारमा वृद्धि हुने सम्भावना देखिन्छ ।

२.७ नदी तथा खोलाको विवरण

जल सम्पदाको दृष्टिले नेपाल ब्राजिलपछि विश्वको दोस्रो सबैभन्दा समृद्ध राष्ट्र र एसियामा पहिलो राष्ट्र मानिन्छ । नेपालमा ६ हजारभन्दा बढी नदिनालाहरू रहेका छन् । यी नदीनालाहरूबाट सिँचाई सुविधा, खानेपानीको आपूर्ति, जल यातायात, पर्यटन र मत्स्य पालनको क्षेत्रमा बहुआयामिक रुपले प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ ।

सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र तथा वडाहरूमा फैलिएर रहेका नदी, खोलानाला तथा पोखरीहरूले विभिन्न किसिमका जलचरहरू र पशुपंक्षीहरूलाई सुरक्षित बासस्थानको रूपमा आश्रय दिइरहेको पाइन्छ । साथै यस्ता जलाधार क्षेत्रबाट पशुहरूले पानी पिउने र किसानहरूले समेत सिंचाइको लागि पानीको प्रयोग गर्दछन् । मानव वस्तीको क्रमिक विकास साथै अनुत्पादक पशुहरूको चरीचरण र उपयोगले प्राकृतिक जलक्षेत्रहरू सुक्ने साथसाथै नदीनाला तथा खोला छेउछाउ अव्यवस्थित बसोबास र त्यहाँबाट निस्किएका फोहोर र ढलले नदी तथा खोलाको स्वरूप बिग्रिने सम्भावना रहन्छ । त्यसकारण यी प्राकृतिक ताल तलाउ तथा खोलानालालाई संरक्षण गरी पर्यटकीय आकर्षण केन्द्रको रूपमा विकसित गर्दै लैजानुपर्छ ।

लौराबाङ शिर भएर थारमारे, कालाखेत, मोखला, पटारे, ढोरचौर भएर बग्ने शारदा नदी नै यस गाउँपालिकाको प्रमुख नदी हो । यो नदी सल्यान जिल्लाको दमदवाली भन्ने स्थान हुँदै दाङ्ग जिल्लाको विशाल बबई नदीसँग समाहित भई बर्दिया जिल्ला हुँदै भारततिर प्रवाहित हुन्छ । यस गाउँपालिका तथा समग्र जिल्लामै शारदा नदीलाई व्यवस्थित रुपमा उपयोग गरि वैज्ञानिक कृषि उत्पादनमा प्रयोग नगरिए तापनि जनस्तरबाट यसको परम्परागत विधि (Conventional Method) उपयोग गरि कृषि प्रणालीमा उल्लेख्य सुधार ल्याईएको छ । यद्दपि, यस नदीको छिमेकी जिल्ला बर्दियामा व्यवस्थित सिंचाईद्वारा हजारौं हेक्टर जमीनमा सिंचाई गरि कृषि उत्पादनमा वृद्धि गरिएको छ । यसका अलावा, यस नदीको जलविद्युतमा समेत प्रशस्त संभावना रहेको छ । तथापि, उपयोगको सम्बन्धमा दीर्घकालीन योजनाको खाँचो टड्कारो रहेको छ ।

शारदा नदीका अलावा अन्य नदी तथा खोलाहरूमाबाउनी खोला, खर्सेनी खोला, दुबेरी खोला, हाम्पाल खोला, चुरेनीगारे खोला, पटारे खोला, धारबास खोला, ज्यामिरे खोला, काकुरे खोला, कजेरी खोला, झारगाउँ खोला, फलाँटे खोला, गाबखोला, बेदखोला,आदि पर्दछन् ।

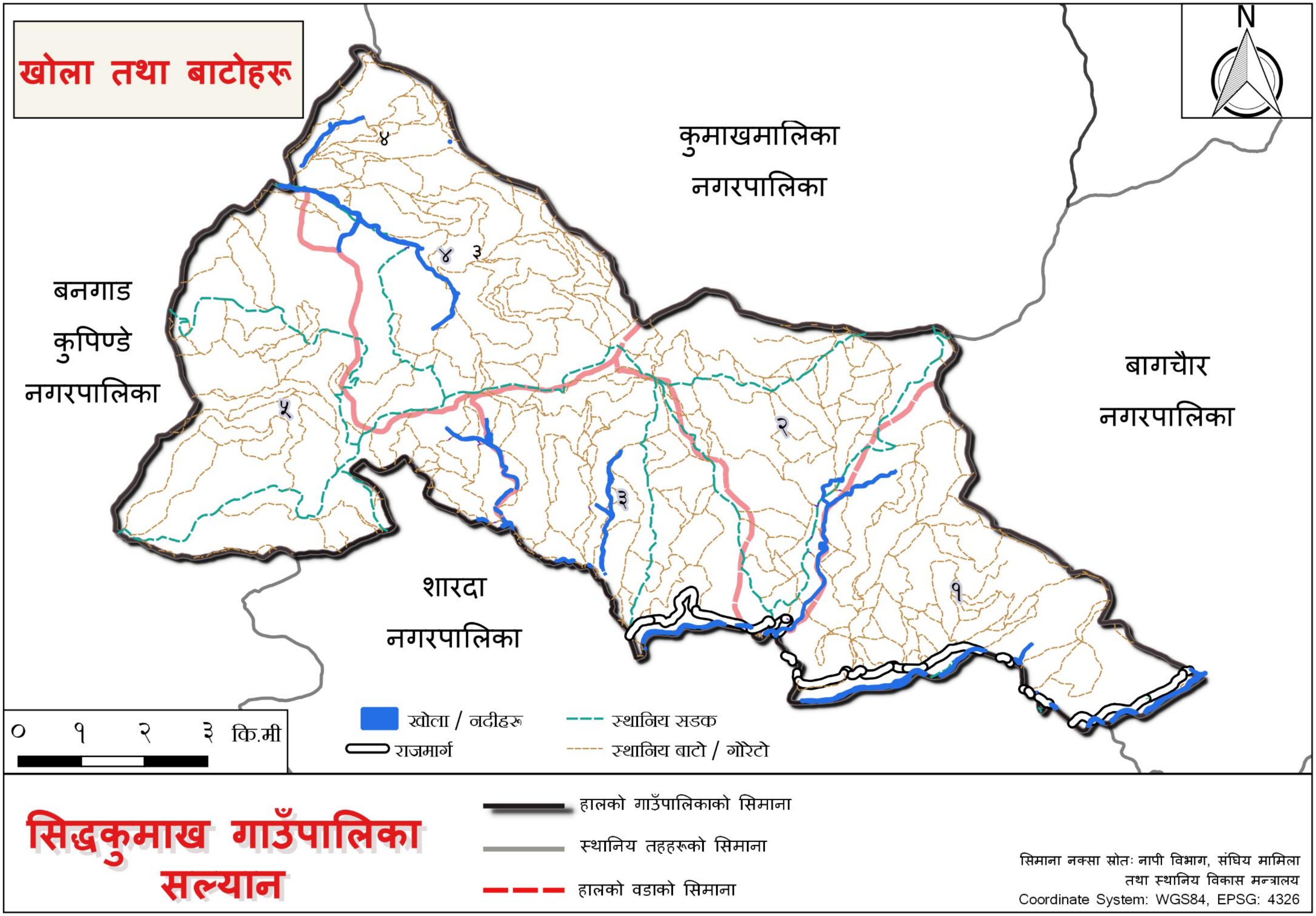

नक्सा नं. ५: सिद्धकुमाख गाउँपालिका भित्रका प्रमुख नदी तथा खोलाहरूको

२.८ स्थानीय चाडपर्व, जात्रा तथा मेलाहरूको विवरण

यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा विभिन्न जाती, धर्म सम्प्रदाय र भेषभुषाका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । यहाँ अधिकांश हिन्दु धर्म मान्ने मानिसहरू रहेका छन् भने केही संख्यामा बौद्ध, इस्लाम र क्रिस्चियन धर्म मान्ने मानिसहरू पनि छन् । सबै जातजाती र सम्प्रदायका आ-आफ्नै खाले धर्म, संस्कृति र चालचलनहरू छन् । जसमा बडादशैं, तिहार, महाशिवरात्री, हरितालिका तीज, श्रीपञ्चमी, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, चैते दशैं, साउने र माघे संक्रान्ति, मातातीर्थ औंशी, नागपञ्चमी, रक्षाबन्धन (जनैपूर्णिमा), कुशे औंशी, बालाचतुर्दशी, कोजाग्रत पूर्णिमा, श्री स्वस्थानी पूर्णिमा, होली, आदि चाडपर्वहरू रहेका छन् । यस गाउँपालिकामा मनाइने चाडपर्व, जात्रा तथा मेलाहरूको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं ३: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाकास्थानीय चाडपर्व तथा मेलाहरूको विवरण

क्र.सं.	नाम	स्थान	मनाउने महिना	मनाउने जातजाती
१.	नव वर्ष	सिद्धकुमाख	वैशाख १	सबै नेपाली
२.	माता तिर्थ औंशी	सिद्धकुमाख	वैशाख	सबै नेपाली
३.	दही चिउरा खाने दिन	सिद्धकुमाख	असार १५	सबै नेपाली
४.	साउने सक्रान्ति	सिद्धकुमाख	श्रावन १	सबै हिन्दु
५.	हरिशयनी एकादशी ब्रत	सिद्धकुमाख	श्रावन	सबै हिन्दु
६.	गुरु पुर्णिमा	सिद्धकुमाख	श्रावन	सबै नेपाली
७.	खिर खाने दिन	सिद्धकुमाख	श्रावन १५	सबै हिन्दु
८.	नाग पंचमी	सिद्धकुमाख	श्रावन	सबै हिन्दु
९.	जनैपुर्णिमा	सिद्धकुमाख	भाद्र	सबै हिन्दु
१०.	श्रीकृष्ण जन्माष्टमी	सिद्धकुमाख	भाद्र	सबै हिन्दु

११.	कुशे औंशी	सिद्धकुमाख	भाद्र	सबै हिन्दु
१२.	दर खाने दिन	सिद्धकुमाख	भाद्र	सबै हिन्दु महिला
१३.	हरितालिका तीज	सिद्धकुमाख	भाद्र	सबै हिन्दु महिला
१४.	ऋषि पंचमी	सिद्धकुमाख	भाद्र	सबै हिन्दु महिला
१५.	विश्वकर्मा पूजा	सिद्धकुमाख	असोज १	सबै हिन्दु
१६.	घटस्थापना	सिद्धकुमाख	असोज	सबै हिन्दु
१७.	फूलपाती	सिद्धकुमाख	असोज	सबै हिन्दु
१८.	महाअष्टमी	सिद्धकुमाख	असोज	सबै हिन्दु
१९.	महानवमी	सिद्धकुमाख	असोज	सबै हिन्दु
२०.	बिजया दशमी	सिद्धकुमाख	असोज	सबै हिन्दु
२१.	काग तिहार	सिद्धकुमाख	कार्तिक	सबै हिन्दु
२२.	कुकुर तिहार	सिद्धकुमाख	कार्तिक	सबै हिन्दु
२३.	लक्ष्मी पूजा	सिद्धकुमाख	कार्तिक	सबै हिन्दु
२४.	गोवर्द्धन पूजा	सिद्धकुमाख	कार्तिक	सबै हिन्दु
२५.	भाईटिका	सिद्धकुमाख	कार्तिक	सबै हिन्दु
२६.	हरिबोधनी एकादशी ब्रत	सिद्धकुमाख	मंसिर	सबै हिन्दु
२७.	क्रिसमस डे	सिद्धकुमाख	पुस	सबै क्रिश्चियन
२८.	माघे संक्रान्ति	सिद्धकुमाख	माघ १	सबै हिन्दु
२९.	स्वस्थानी पूजा	सिद्धकुमाख	माघ	सबै हिन्दु महिला

३०.	सरस्वती पूजा	सिद्धकुमाख	माघ	सबै हिन्दु
३१.	महाशिवरात्री	सिद्धकुमाख	फागुन	सबै हिन्दु
३२.	फागु पुर्णिमा	सिद्धकुमाख	चैत्र	सबै हिन्दु
३३.	चैते दशैं	सिद्धकुमाख	चैत्र	सबै हिन्दु
३४.	कुमाख मेला	सिद्धकुमाख२	कार्तिक	सबै
३५.	साईंकुमारी मेला	सिद्धकुमाख २ र ३	मंसिर	सबै
३६.	मुर्ती मेला	सिद्धकुमाख ४	असोज	सबै
३७.	मालिका मेला	सिद्धकुमाख ५	मंसिर	सबै
३८.	हरला मेला	सिद्धकुमाख ५	भदौ	सबै

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

परिच्छेद ३: जनसाङ्ख्यिक विवरण

३.१ जनसंख्याको विवरण

कुनै पनि स्थानको जनसंख्याको विकास साधन र साध्य दुवैको रुपमा रहेको हुन्छ । विकासका लागि आवश्यक अन्य भौतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्रोत र साधनहरुको परिचालन मानव श्रोतबाट नै हेन भएकाले विकास योजना तर्जुमा गर्दा यसको बनावटको विविध पक्षहरुको अध्ययन, अनुगमन र विश्लेषण हुनु अत्यावश्यक छ । नेपालमा जनसंख्याको विविध पक्षको तथ्यांक हरेक दश वर्षमा हुने राष्ट्रिय जनगणनाको साथै स्थानीय निकाय तहमा घरधुरी सर्वेक्षण मार्फत प्राप्त हुने गरेको छ । वि.स.२०६८ को राष्ट्रिय जनगणना पश्चात सिद्धकुमाखगाउँपालिकाद्वारा वि.सं. २०७६ मा घरधुरी सर्वेक्षण गरिएको छ । यहाँ घरधुरी सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा जनसंख्याको विविध पक्षहरुको विश्लेषण गरिएको छ ।

घरधुरी सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको जनसंख्या १५,२६४ रहेको छ । जसमध्ये पुरुष ८०१३ जना र महिला ७२५१ जना रहेका छन् । घरधुरी सर्वेक्षण, २०७६ को सर्वेक्षण अनुसार लैंगिक अनुपात (Sex Ratio) प्रति १०० महिलामा पुरुषको संख्या ११०.५१ रहेको छ । जनघनत्व प्रति वर्ग किलोमिटरमा १७०.८१ रहेको छ ।

घरधुरी सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार यस गाउँपालिकाको काम गर्ने उमेर १५ देखि ५९ वर्षसम्मको जनसंख्या ६८.९७ प्रतिशत रहेको छ ।२०७६ को सर्वेक्षण अनुसार ६० वर्ष भन्दामाथि उमेर समूहको संख्या ५.६८ प्रतिशत रहेको छ ।

हाल यस गाउँपालिकामा प्रति परिवार औषत ६.२३ जना सदस्य रहेको देखिन्छ । वि.स. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको औषत आकार ४.८८ रहेको छ । देशको सबैभन्दा बढी रौतहट जिल्लामा ६.४४ र सबैभन्दा कम कास्कीमा ३.९३ रहेको देखिन्छ । सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको परिवारको आकार देशको आकारभन्दा तुलनात्मक रुपमा ठुलो देखिन्छ ।

तालिका नं. ४ :सिद्धकुमाखगाउँको वडागत जनसंख्या विवरण

वडानं.	पुरुष	महिला	जम्मा	घरधुरी	प्रतिघरधुरी औषत जनसंख्या
१	१९०५	१६७२	३५७७	५९३	६.०३
२	१५५६	१४३१	२९८७	४४९	६.६५
३	१६१४	१४३७	३०५१	५१६	५.९१
४	१५२६	१४९६	३०२२	४७३	६.३९
५	१४१२	१२१५	२६२७	४२१	६.२४

जम्मा	८०१३	७२५१	१५२६४	२४५२	६.२३

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

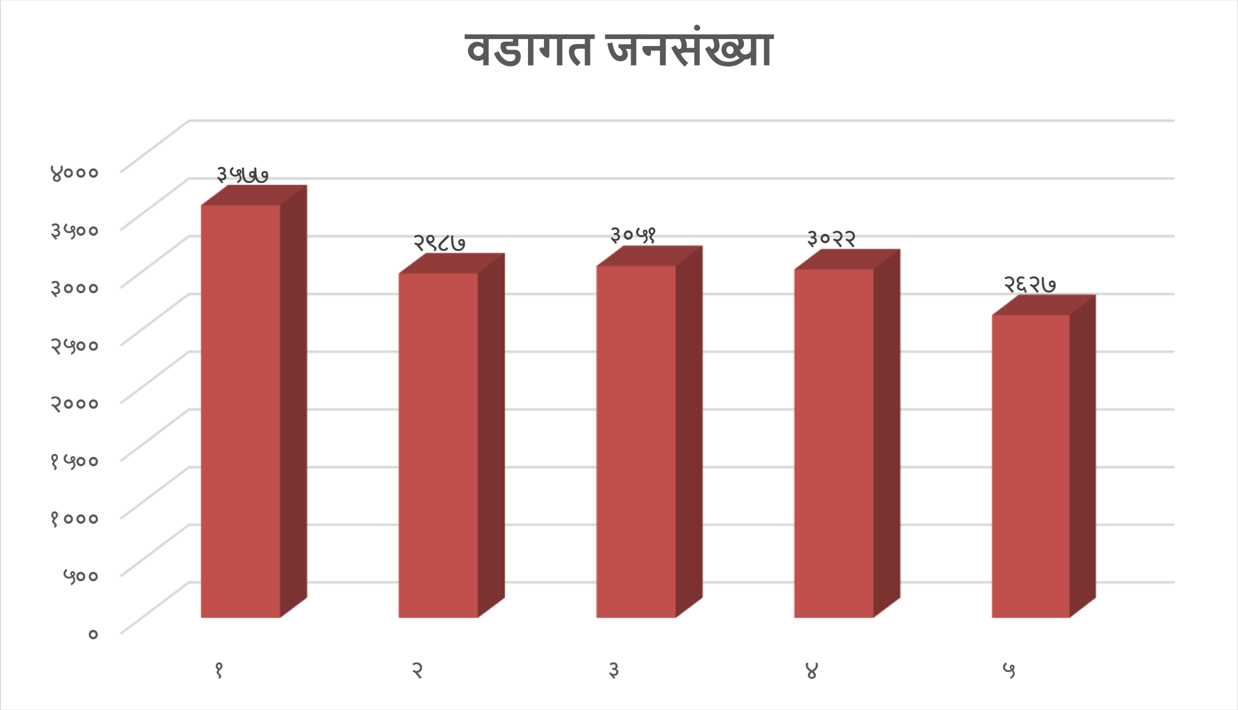

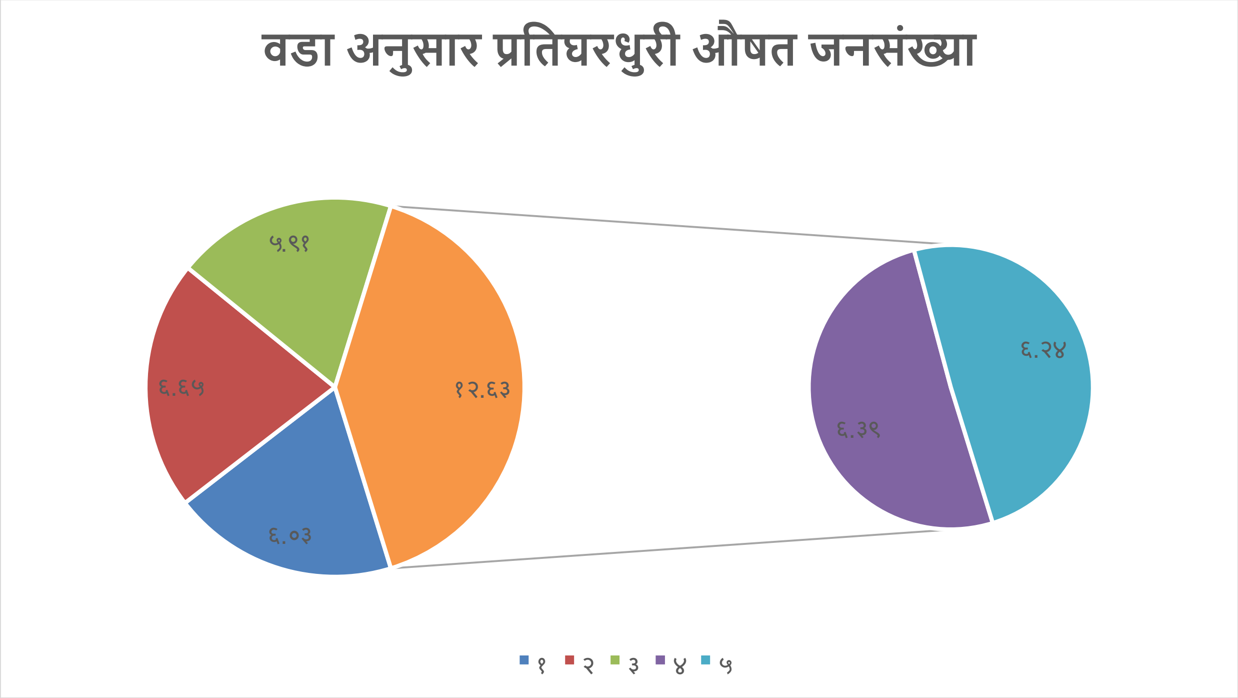

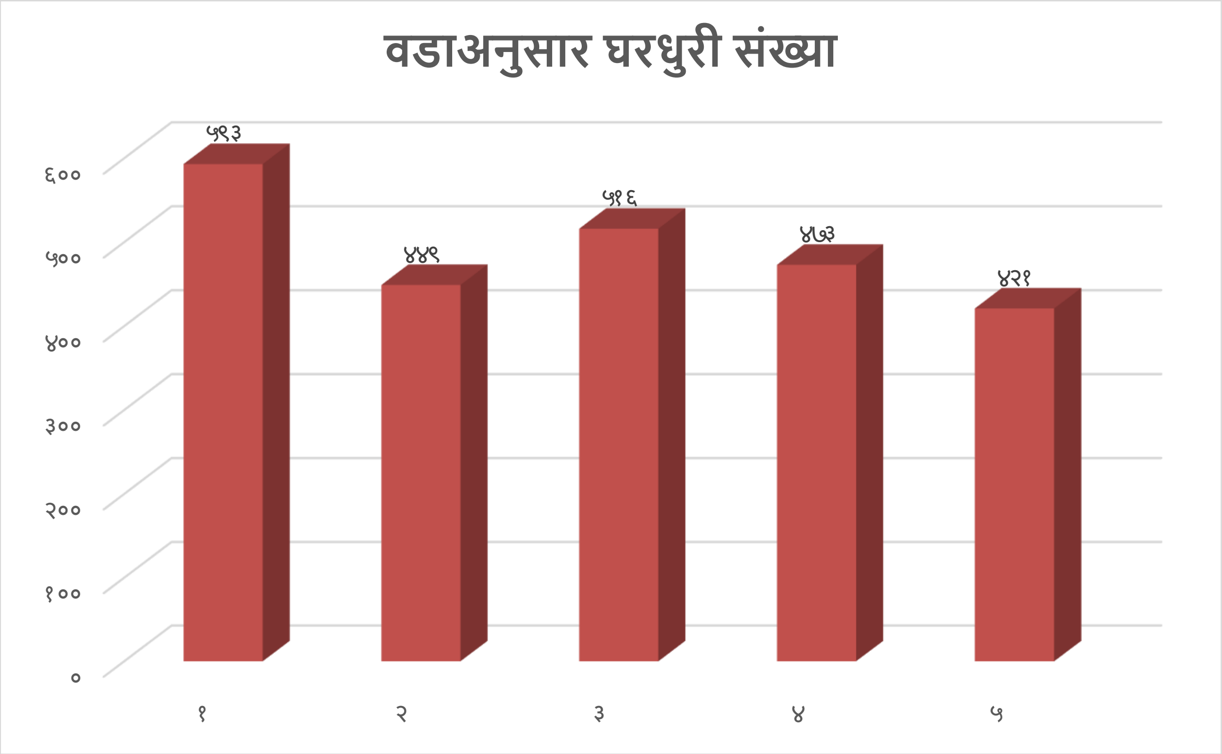

३.२ वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या, जनघनत्व तथा घरधुरी विवरण

तालिका नं. ५: वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण

सामान्य विवरण	
विवरण	२०७६
क्षेत्रफल	८९.३६
जम्मा जनसंख्या	१५,२६४
पुरुष	८,०१३
महिला	७,२५१
जम्माघरधुरी	२,४५२
लैंगिक दर	११०.५१
औषतपरिवार आकार	६.२३
५ वर्ष र सोभन्दा माथिको साक्षरता दर	८१.३५
जनघनत्व (प्रति वर्ग कि.मि.)	१७०.८१

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको क्षेत्रफल ८९.३६ वर्ग कि.मि. रहेको छ । साथै यस गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या १५२६४ रहेको छ । जसमा महिलाको जनसंख्या ७२५१ र पुरुषको जनसंख्या ८०१३ रहेको छ । गाउँपालिकाको लैङ्गिक अनुपात ११०.५१(प्रति १०० महिलामा पुरुषको संख्या)रहेको छ । समग्र गाउँको जनघनत्व १७०.८१ प्रति वर्ग कि.मि. रहेको छ । गाउँपालिकामा औषतमा प्रति परिवार ६.२३ जनसंख्या बसोबास गर्दछन् ।

यस गाउँपालिकाका ५ वडाहरुको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सबैभन्दा धैरै जनसंख्या भएको वडामा वडा १ रहेको छ । जसमा जम्मा ३५७७ मानिस बसोबास गर्दछन् ।

यस गाउँपालिकामा २ हजारभन्दा बढी जनसंख्या भएको वडाहरु ५ वटै वडाहरू पाइएका छन् । वडा नं. १मा ३५७७ जना, वडा नं. २ मा २९८७ जना, वडा नं. ३ मा ३०५१ जना, वडा नं. ४ मा३०२२ जना र वडा नं. ५ मा २६२७ जना मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । वडा नं. ५ मा सबैभन्दा कम २६२७ जनाको बसोबास रहेको छ । क्षेत्रफलको हिसाबमा वडा नं. ५ (२१.५६ वर्ग कि.मि.) सबैभन्दा ठुलो वडा हो भने वडा नं.२ (१४.६३ वर्ग कि.मि.) सबैभन्दा सानो वडा हो ।

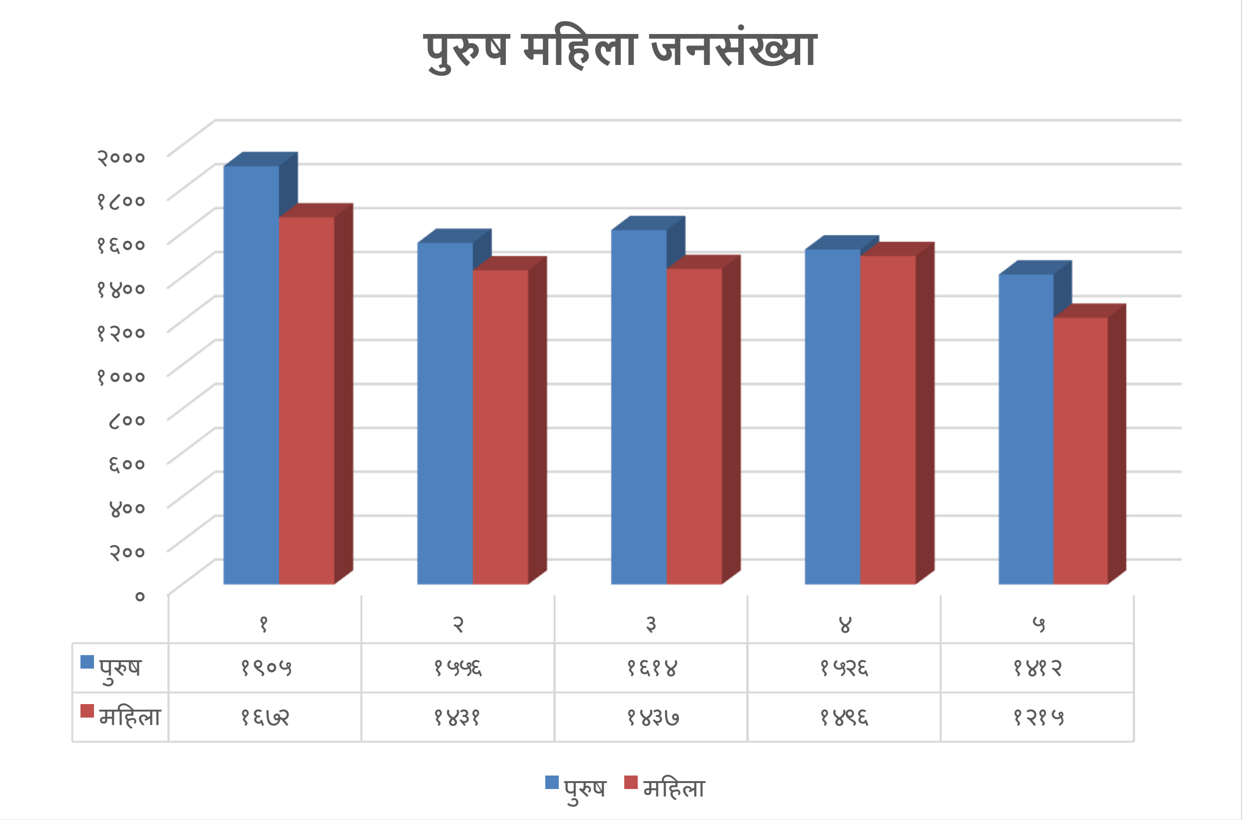

	१	२	३	४	५
पुरुष	१९०५	१५५६	१६१४	१५२६	१४१२
महिला	१६७२	१४३१	१४३७	१४९६	१२१५

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

जनघनत्वलाई आधार मान्दा वडा नं.३ सबैभन्दा बढी जनघनत्व(२२२.८६जना/वर्ग कि.मि.) भएको वडा हो । त्यस्तै वडा नं. ५ सबैभन्दा कम जनघनत्व(१२१.८५जना/वर्ग कि.मि.)भएको वडा हो ।

औषत घरधुरीको आधारमा सबैभन्दा बढी वडा नं. २ मा प्रति परिवार ६.६५ जनसंख्या रहेको छ भने सबैभन्दा कम वडा नं. ३ मा प्रति परिवार ५.९१ जनसंख्या बसोबास गर्दछन् । जसको विस्तृत विवरण तालिका नं. १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार घरधुरी संख्याको आधारमा सबैभन्दा बढी घरधुरी वडा नं.१ (५९३ घरधुरी) मा रहेका छन् । त्यसैगरी सबैभन्दा कम घरधुरी वडा नं. ५ (४२१ घरधुरी) रहेका छन् । अन्य वडाहरूमा वडा नं. २ मा ४४९ घरधुरी, वडा नं. ३ मा ५१६ घरधुरी र वडा नं. ४ मा ४७३ घरधुरी रहेका छन् ।

तालिका नं. ६ : वडागत जनसंख्या, क्षेत्रफल र जनघनत्व

वडा नं.	जम्माजनसंख्या	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	जनघनत्व (प्रति वर्ग कि.मि.)
१	३५७७	१८.२७	१९५.७९
२	२९८७	१४.६३	२०४.१७
३	३०५१	१३.६९	२२२.८६
४	३०२२	२१.२१	१४२.४८
५	२६२७	२१.५६	१२१.८५
जम्मा	१५२६४	८९.३६	१७०.८१

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

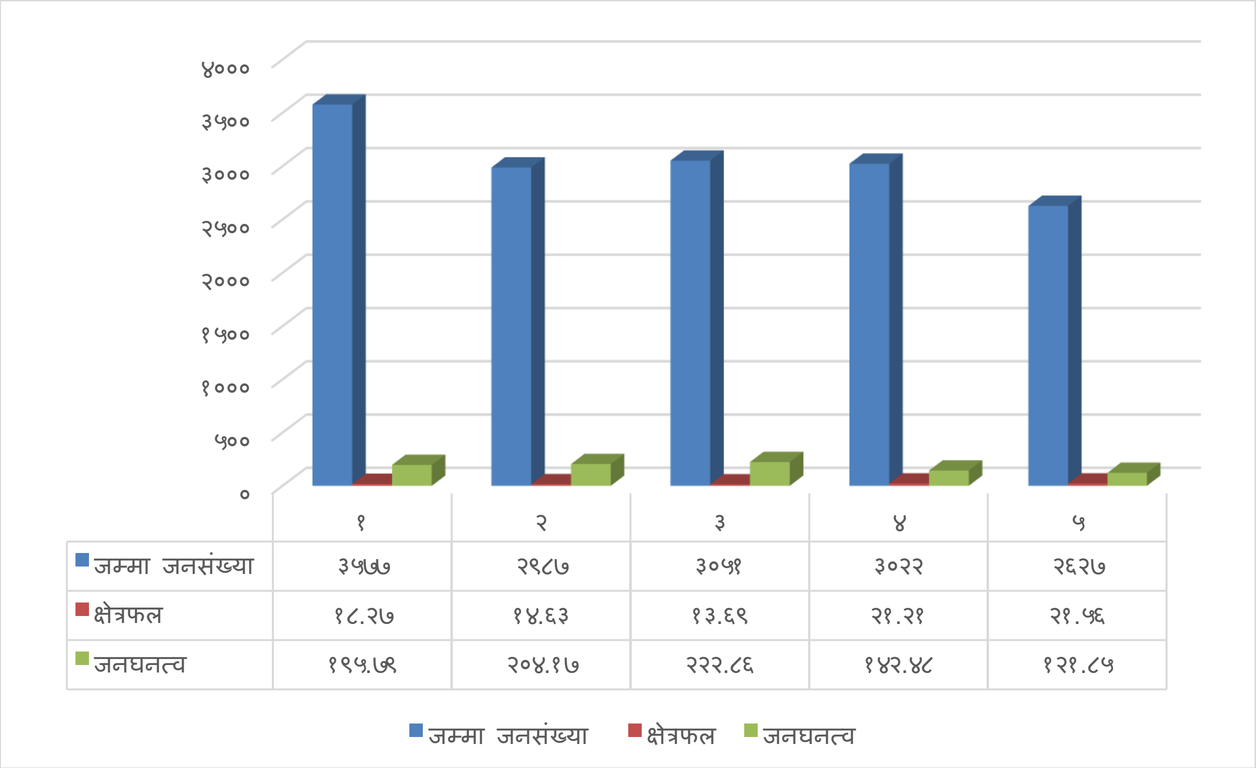

३.३ वैवाहिक स्थितिको विवरण

तालिका नं. ७ :सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा वैवाहिक स्थितिको विवरण

	पुरुष	महिला	जम्मा
विवाहित	३८३४	३९९०	७८२४
अविवाहित	३६११	३८२४	७४३५
उल्लेख नगरेको	३	२	५
जम्मा	७४४८	७८१६	१५२६४

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको गाउँ सर्वेक्षण, २०७६ को तथ्यांकका अनुसार यस गाउँको कुल १५२६४ जनसंख्या मध्ये विवाहित पुरुषको संख्या ३८३४रहेको छ भने महिलाको संख्या ३९९० रहेको छ । त्यसैगरी, अविवाहित पुरुषको संख्या ३६११ र महिलाको संख्या ३८२४ रहेको छ । त्यस्तै ३ पुरुष र २ महिलाले उल्लेख नगरेको संख्या रहेको छ ।

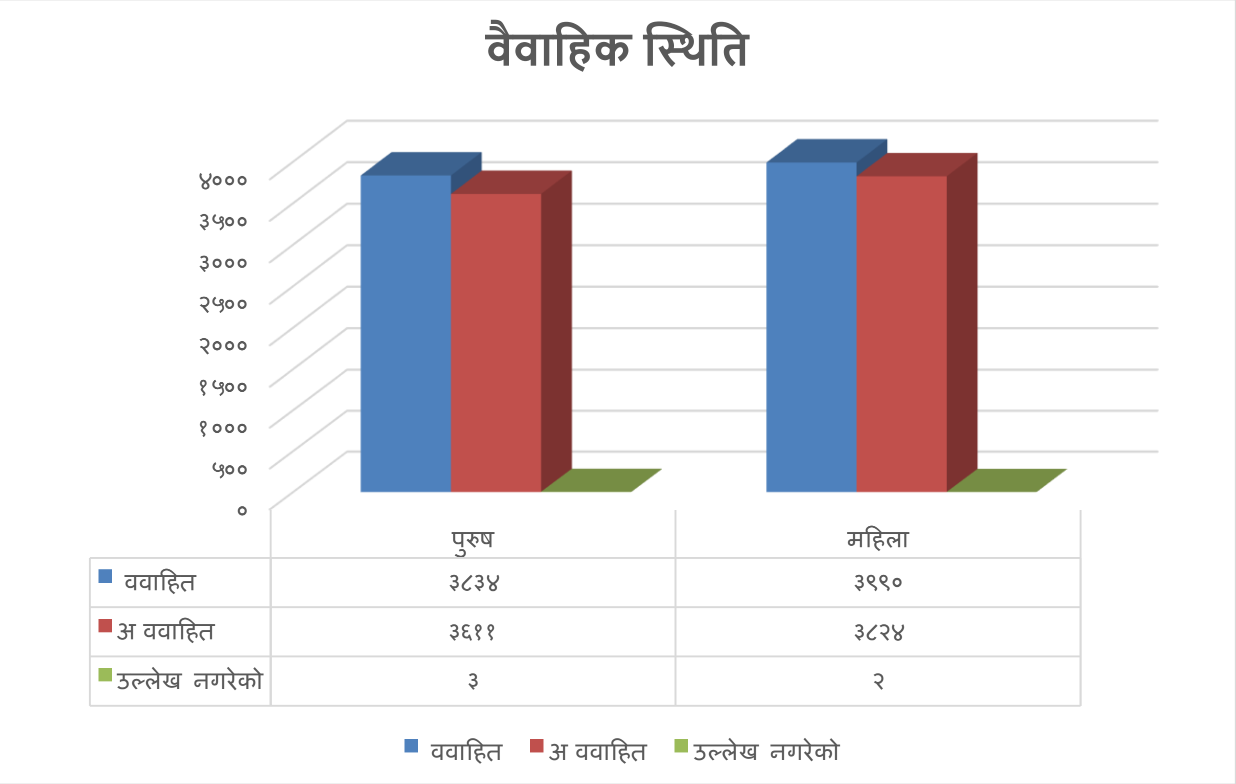

३.४ जन्म, मृत्यु र बसाईसराइ सम्बन्धी विवरण

तालिका नं. ८ :सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा २०७५ वैशाख देखि चैत्रसम्म दर्ता भए अनुसारको विवरण

सालमहिना	वडा नं.	जन्मदर्ता			मृत्युदर्ता			विवाह दर्ता	बसाइसराइदर्ता				सम्वन्ध विच्छेद
		म	पु	जम्मा	म	पु	जम्मा		संख्या	गएको	आएको	जम्मा	
वैशाख	१	९	३	१२	३	१	४	३	३	१३	०	१३	०
	२	७	७	१४	०	०	०	२	०	०	०	०	०
	३	४	२	६	०	०	०	१	०	०	०	०	०
	४	२०	२३	४३	०	१	१	०	०	०	०	०	०
	५	८	८	१६	०	१	१	३	०	०	०	०	०
जेष्ठ	१	८	३	११	०	२	२	५	२	५	०	५	०
	२	४	२	६	०	०	०	३	१	८	०	८	०
	३	८	६	१४	१	१	२	९	५	६	५	११	०
	४	८	१२	२०	०	१	१	७	१	३	०	३	०
	५	११	११	२२	१	३	४	२	०	०	०	०	०
असार	१	३	८	११	२	२	४	३	१	३	०	३	०
	२	५	५	१०	१	०	१	२	०	०	०	०	०
	३	२	५	७	०	०	०	०	१	०	३	३	०
	४	७	१२	१९	०	०	०	६	०	०	०	०	०

	५	७	७	१४	०	१	१	१	०	०	०	०	०
श्रावण	१	६	८	१४	१	१	२	२	२	०	६	६	०
	२	५	९	१४	१	१	२	२	०	०	०	०	०
	३	६	०	६	१	१	२	२	१	०	१	१	०
	४	३	८	११	०	०	०	३	१	३	०	३	०
	५	५	१०	१५	०	१	१	०	०	०	०	०	०
भाद्र	१	३	३	६	२	०	२	१	०	०	०	०	०
	२	१	३	४	२	०	२	०	२	५	०	५	०
	३	०	१	१	१	०	१	१	०	०	०	०	०
	४	५	४	९	२	२	४	२	०	०	०	०	०
	५	१	३	४	०	०	०	०	०	०	०	०	०
असोज	१	३	३	६	०	०	०	१	०	०	०	०	०
	२	३	२	५	१	०	१	०	०	०	०	०	०
	३	३	५	८	०	२	२	०	०	०	०	०	०
	४	१	२	३	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	५	०	०	०	१	०	१	१	१	५	०	५	०
कार्तिक	१	३	३	६	०	०	०	१	०	०	०	०	०
	२	२	२	४	१	०	१	१	१	५	०	५	०
	३	१	४	५	२	०	२	८	१	३	०	३	०
	४	२	३	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	५	१	१	२	०	०	०	२	०	०	०	०	०
मङसिर	१	५	६	११	१	०	१	३	२	५	०	५	०
	२	३	४	७	१	२	३	३	१	०	३	३	०
	३	४	६	१०	०	०	०	०	१	०	२	२	०
	४	३	१२	१५	१	२	३	२	२	२	०	२	०
	५	९	८	१७	०	०	०	२	१	१	०	१	०
पुष	१	२	३	५	२	०	२	३	०	०	०	०	०
	२	४	२	६	०	१	१	२	०	०	०	०	१
	३	४	४	८	०	०	०	१	०	०	०	०	०
	४	६	५	११	०	०	०	२	२	३	०	३	०
	५	२	१	३	०	०	०	१	०	०	०	०	०
माघ	१	२	५	७	१	०	१	२	१	४	०	४	०
	२	४	५	९	३	२	५	१	०	०	०	०	०
	३	४	५	९	०	१	१	२	०	०	०	०	०
	४	८	९	१७	१	१	२	१	२	५	०	५	०
	५	६	८	१४	०	०	०	०	०	०	०	०	०
फाल्गुण	१	०	२	२	१	१	२	०	०	०	०	०	०
	२	१	१	२	०	०	०	२	१	२	०	२	०

	३	२	४	६	१	०	१	५	०	०	०	०	०
	४	७	९	१६	०	०	०	१	०	०	०	०	०
	५	३	२	५	१	१	२	०	२	२०	०	२०	०
चैत्र	१	५	५	१०	०	०	०	०	१	५	०	५	०
	२	१	७	८	२	०	२	०	०	०	०	०	०
	३	१	६	७	४	३	७	१	०	०	०	०	०
	४	१०	९	१९	०	१	१	२	०	०	०	०	०
	५	५	४	९	०	१	१	१	१	१	०	१	०
जम्मा		२६६	३२०	५८६	४२	३७	७९	१११	४०	१०७	२०	१२७	१

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

३.५ उमेर समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. ९: उमेर समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

उमेरसमूह	पुरुष		महिला		जम्मा	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
०-५	५५३	५.७७	५२२	४.२१	१०७५	७.०४
६-१०	५८०	५.६१	६१३	४.८४	११९३	७.८२
११-१५	८७०	१३.८८	७२९	१४.२७	१५९९	१०.४८
१६-२०	९९०	१४.११	८४०	१५.८३	१८३०	११.९९
२१-२५	९३०	१०.८५	८७३	१०.८४	१८०३	११.८१
२६-३०	६८८	१०.२४	७४८	९.१३	१४३६	९.४१
३१-३५	६२२	७.५९	७५४	७.२५	१३७६	९.०१
३६-४०	५१४	७.१३	६६२	७.३३	११७६	७.७
४१-४५	४८८	५.४६	५४३	५.५४	१०३१	६.७५
४६-५०	३२२	४.६३	३५७	४.५२	६७९	४.४५
५१-५५	२८७	४.४	४१०	४.२१	६९७	४.५७
५६-६०	२१३	३.९५	२८७	३.६७	५००	३.२८
६१-६५	१६४	२.३५	१८९	२.९६	३५३	२.३१
६६-७०	१२०	२.२८	१४०	२.६५	२६०	१.७
७१-७५	७५	१.२१	९९	२.०३	१७४	१.१४
७६-८०	१७	०.३८	२८	०.३१	४५	०.२९
८१-८५	१२	०.१५	१०	०.१६	२२	०.१४
८६-९०	३	०.०४	१०	०.१६	१३	०.०९
>९०	०	०.	२	०.०८	२	०.०१
जम्मा	७४४८	१००	७८१६	१००	१५२६४	१००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

यस गाउँपालिकामा वि.सं. २०७६ को सर्वेक्षण अनुसार,०-५ वर्ष उमेर समूहको संख्या ७.०४ प्रतिशत रहेको छ भने ६-१० वर्ष उमेर समूहको संख्या ७.८२ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै ११-१५ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्या १०.४८ प्रतिशत रहेको छ भने १६-४५वर्ष उमेर समूहको जनसंख्या५६.६७ प्रतिशत रहेको छ । काम गर्ने उमेर १५ देखि ५९ वर्षसम्मको जनसंख्या ६८.९७ प्रतिशत रहेको छ ।२०७६ को सर्वेक्षण अनुसार ६० वर्ष भन्दामाथि उमेर समूहको संख्या ५.६८ प्रतिशत रहेको छ । तथ्यांकले गाउँमा मानव स्रोतको प्रशस्तमात्रामा सम्भावना रहको देखाउँछ । साथै बालबालिकाको संख्या पनि उच्च हुनुले आउँदा दिनहरुमा पनि यस गाउँपालिकामा मानव स्रोतको कमि नहुने देखाउँछ । जसको विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा देखाइएको छ ।

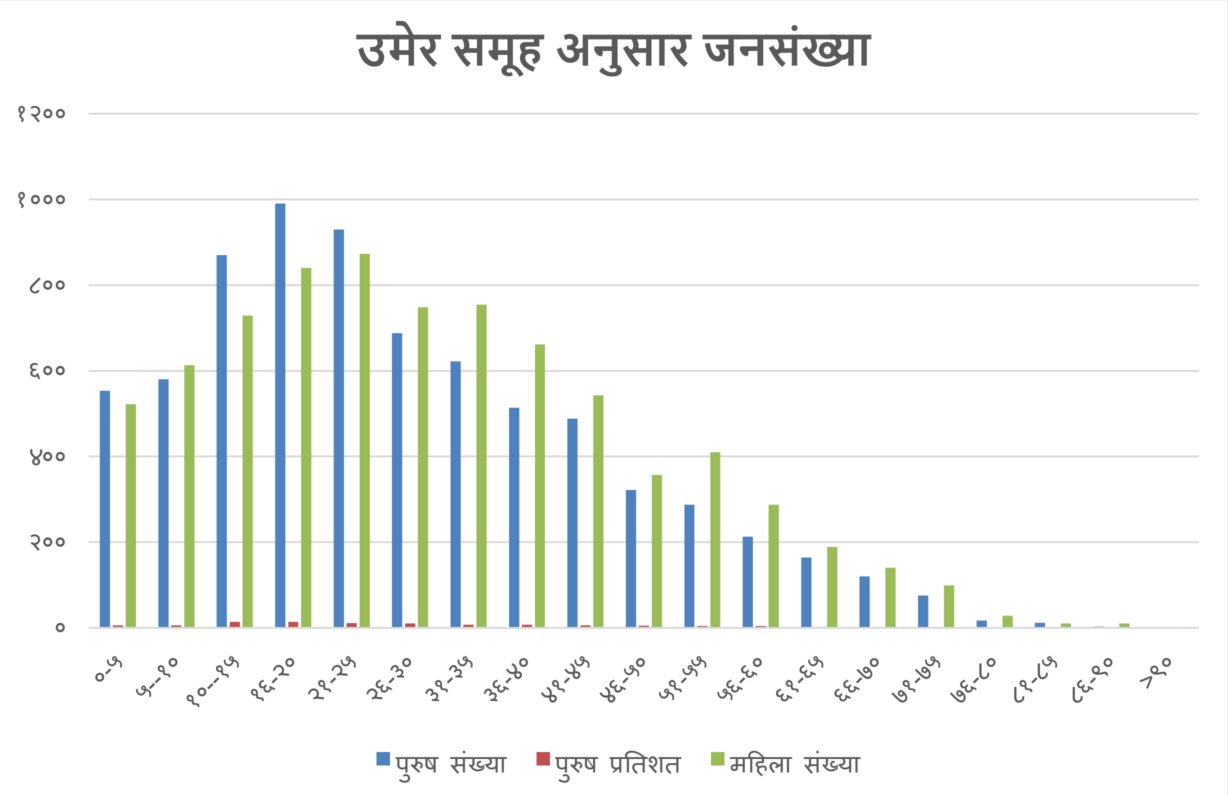

३.६ जातजाति समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. १० : सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा जातजातिअनुसार जनसंख्याको विवरण

जातजाती	संख्या	प्रतिशत
कामी	१२२९	८.७९
दमाइ	५२९	३.५७
ब्राहमण	१०९	०.९२
मगर	२६३	१.७५
सार्की	४१०	२.७२
क्षेत्री	१२५९१	८१.०४
अन्य	१३३	१.१४
जम्मा	१५२६४	१००.००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

वि.सं.२०७६ मा सम्पन्न गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण अनुसार यस गाउँपालिकामा विभिन्न जात/जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ । जातजाति समूहअनुसार जनसंख्याको अवस्थालाई हेर्दा क्षेत्री २७,३५१जना(७५.०७ %), त्यसपछिकामी ३,६४९ जना(१०.००%), तेस्रोमामगर १,८२९ जना(५.०२ %) र चौथोमा ब्राह्मण १,१५६ (३.१७ %) रहेका छन् । त्यसैगरी, पाँचौमादमाई ८८० जना (२.४२ %), छैठौंमा सार्की ४६९ जना (१.२९ %)र अन्यमा १,०९८ (३.०१ %) रहेका छन् । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

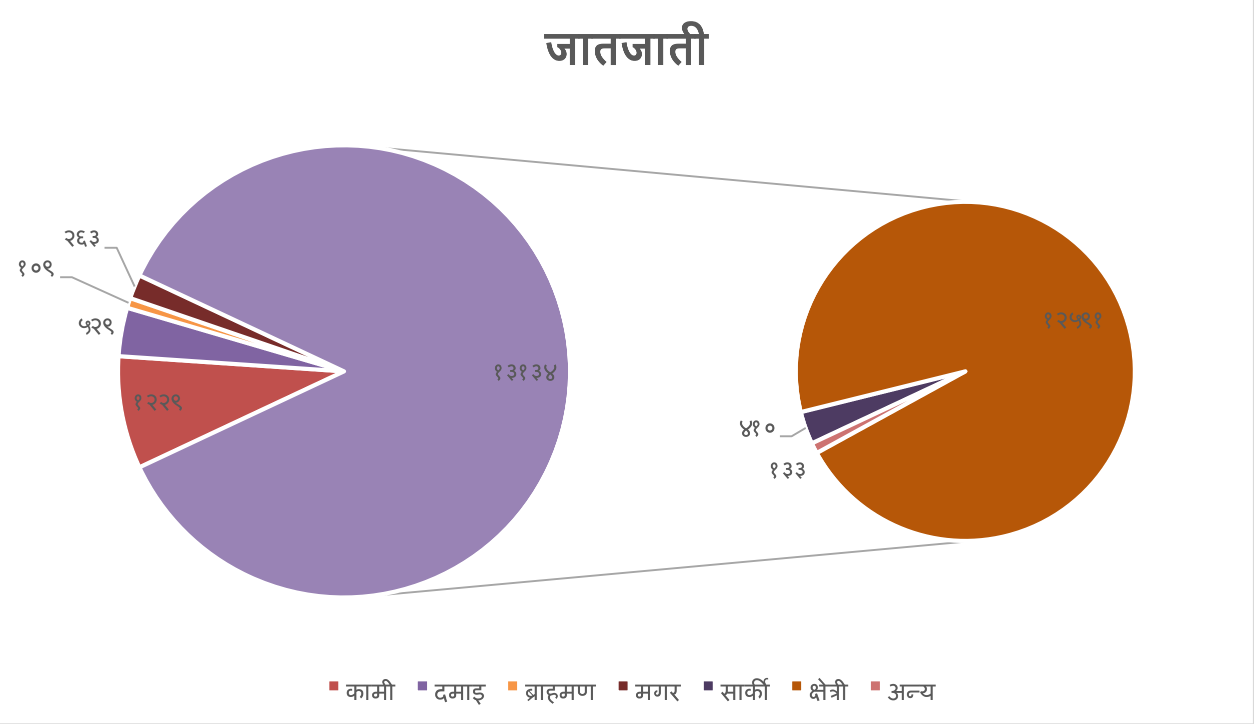

३.७ धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. ११ :सिद्धकुमाखगाउँको धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण

धर्म	पुरुष	महिला	जम्मा
हिन्दु	७१६६	७५५६	१४७२२
क्रिस्चियन	२७४	२५३	५२७
अन्य	८	७	१५

जम्मा	७४४८	७८१६	१५२६४

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

धार्मिक दृष्टिकोणले हेर्दा यस गाउँपालिकामा अधिकांश हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको बसोबास रहेको देखिन्छ । गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार यहाँको कुल१५२६४ जनसंख्या मध्ये १४७२२जना(९६.४५ %)ले हिन्दु धर्म अपनाएको देखिन्छ । त्यस्तै, क्रिश्चियन धर्म अपनाउने जनसंख्या ५२७जना(३.४५ %) रहेको पाइन्छ। त्यस्तै अन्य धर्म मान्नेमा कुल १५ जना (०.१ %) रहेको देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

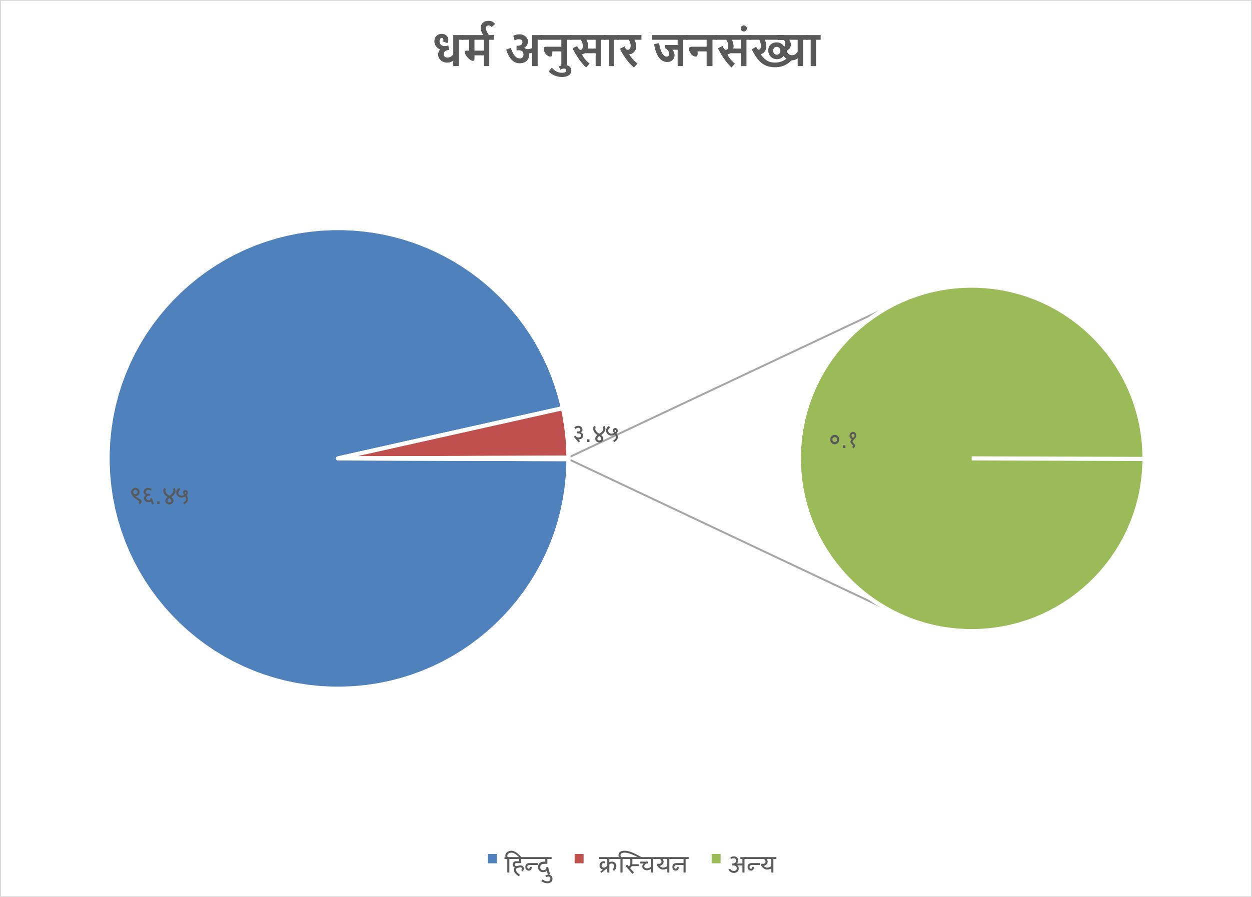

परिच्छेद ४ : आर्थिक अवस्था

४.१ प्रमुख आर्थिक विवरण

गाउँपालिकाको अर्थतन्त्र मुख्यतयाः कृषि, वन, साना व्यापार-व्यवसाय तथा उद्योग, थोक, खुद्रा बजार, होटल, पर्यटन तथा सेवाजस्ता क्षेत्रमा निर्भर भएको देखिन्छ ।उपयुक्तहावापानी, माटोको बनोट तथा कृषिको लागि उपयुक्त उर्वर माटो भएको सम्म क्षेत्र भएको हुँदा गाउँपालिकामा अधिकांश घरपरिवार प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कृषि व्यवसायमा संलग्न रहेका छन् ।गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा रणनीतिक तथा ग्रामीण सडक सञ्जालका कारण गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा पहुँच वृद्धि हुँदै गएको छ । यद्यपि भर्खर निर्माण भैरहेको सडकहरू कच्ची र कम गुणस्तरका छन् । त्यसैगरी गाउँपालिकामा रहेका नदि तथा पोखरीहरू सहितको जलक्षेत्र, वनजंगल तथा जैविक विविधताले गाउँपालिकाको विकासमा थप सम्भावना बोकेका छन् । कृषि मील, क्रसर उद्योग, कुखुरा पालन, पशुपालन आदि यस गाउँपालिकामा रहेका केही साना तथा घरेलु उद्योग व्यवसायहरू हुन् । यस गाउँपालिकाका मानिसहरू क्रमशः साना उद्योगहरूको विकासतर्फ लागिरहेका छन् । यस गाउँपालिकाका मुख्य आर्थिक आधारहरू व्यापार, नोकरी र वैदेशिक रोजगार समेत रहेको देखिन्छ ।

प्राकृतिक सौन्दर्यको धनी, जैविक विविधता, धार्मिक एवं साँस्कृतिक विविधताले भरिपूर्ण रहेका कारण नेपालको आकर्षण गन्तव्यहरू मध्ये सल्यान जिल्ला र विशेषतः सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । शिव गुफाको मन्दिर, मख्लाम लेक, विजयधुरी, अग्लाटाकुरा, हिमचौर, रानीपोखरी, कालिका मन्दिर लगायत अन्यविभिन्न धार्मिक, साँस्कृतिक तथा ऐतिहासिक महत्व बोकेका सम्पदाहरूगाउँका प्रमुख पर्यटकीय आकर्षणको रुपमा रहेका छन् । यी क्षेत्रहरूमा केही पूर्वाधार निर्माण कार्यहरू भएको खण्डमा र तिनीहरूको प्रचार प्रसार गर्न सके पर्यटन व्यवसायबाट राम्रो आम्दानी तथा रोजगारीका अवसरहरू प्राप्त गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना देखिन्छ ।

४.१.१ आर्थिक रुपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था

तालिका नं. १२: सिद्धकुमाखगाउँमा आर्थिक रुपले सक्रिय जनसंख्या

जम्मा जनसंख्या	आर्थिक रुपले सक्रिय जनसंख्या		
	पुरुष	महिला	जम्मा
१५२६४	५०५४	५४७४	१०५२८

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

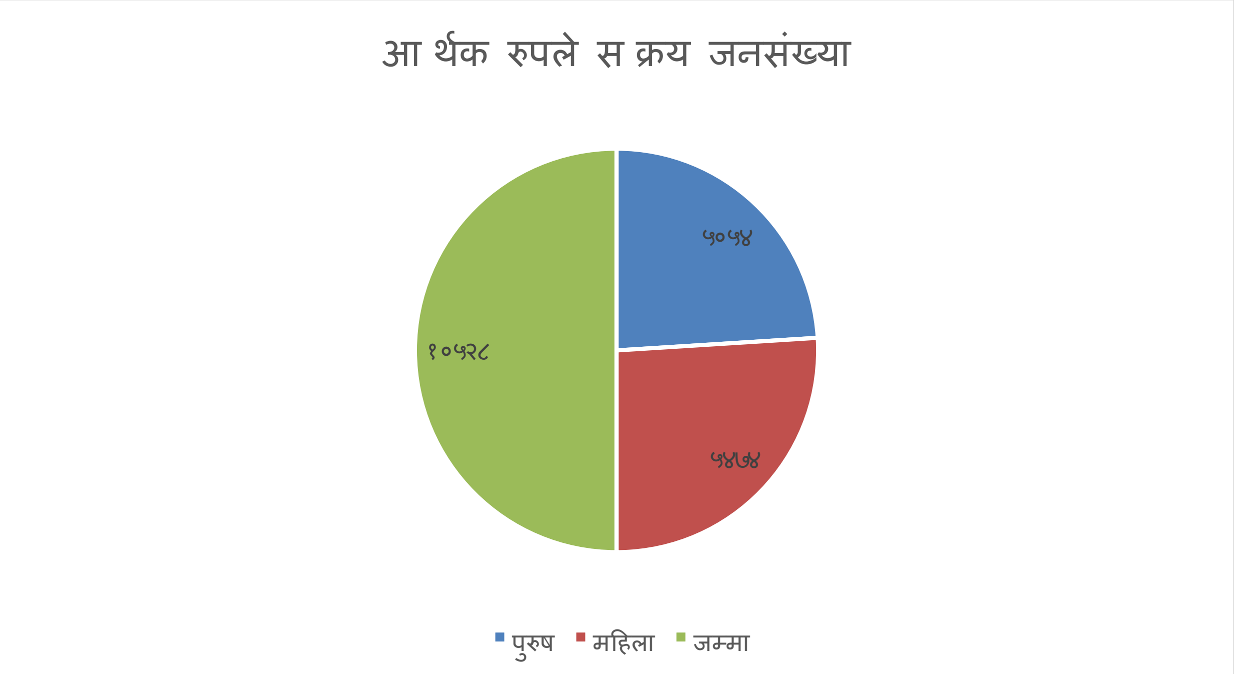

सिद्धकुमाखगाउँमा १० वर्ष देखि ५९ वर्षसम्मका आर्थिकरुपले सक्रिय जनसंख्याको विवरण माथिका तालिका र चार्टमा देखाइएको छ । जसमा पुरुषको संख्या १०५२८ रमहिलाको संख्या ५४७४ देखिन्छ । यसगाउँको कुल जनसंख्या १५२६४को १०५२८ जनसंख्या आर्थिकरुपले सक्रिय छन् । यसको अर्थ गाउँका अधिकांश जनसंख्या सक्रिय देखिन्छ । यसकारण गाउँले यो जनशक्तिको उर्जा र क्षमतालाई सही सदुपयोग गरी गाउँमा समृद्धि ल्याउन सक्छ ।

४.१.२ आश्रित जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. १३: सिद्धकुमाखगाउँको आश्रित जनसंख्याको विवरण

जम्मा जनसंख्या	आश्रित बालबालिका (०-१४)	आश्रित बृद्धबृद्धा (६० वा सोभन्दा माथि)	जम्मा आश्रित
१५२६४	२२६८	८६९	३१३७

स्रोत: गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

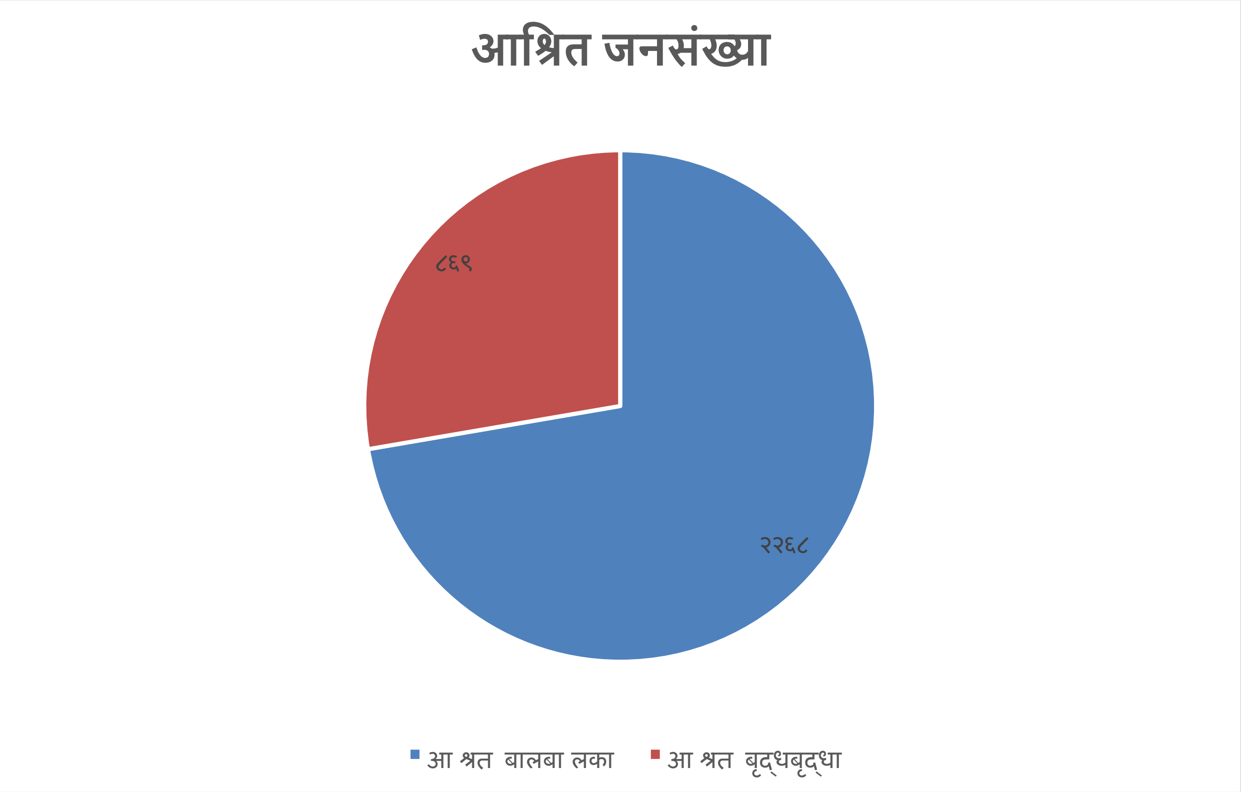

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार सिद्धकुमाखगाउँमा रहेका आश्रित जनसंख्या ०–१४ वर्ष उमेर समूहका आश्रित बालबालिका र ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिका आश्रित बृद्धबृद्धाहरूको संख्या र प्रतिशतलाई माथिका तालिका र चार्ट मार्फत् देखाइएको छ । जसमा आश्रित बालबालिकाको संख्या २२६८ रआश्रित बृद्धबृद्धाहरूको संख्या ८६९ देखिन्छ । कुल जनसंख्यामध्ये जम्मा आश्रित जनसंख्या ३१३७ देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण माथि उल्लेख गरिएको छ ।

४.१.३ मुख्य पेशा सम्बन्धी विवरण

मानव जीविकोपार्जनका लागि गरिने काम, धन्दा, साधन आदिलाई पेशा भनिन्छ ।यस सिद्धकुमाखगाउँका मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि रहेको छ । खाद्यबाली, नगदेबाली, पशुपालन, माछापालन, ज्यालाकर्म, व्यवसाय, शिक्षण, वैदेशिक रोजगार, सरकारी सेवा लगायतका पेशामार्फत यहाँका जनताले आफ्नो जीविकोपार्जन गर्ने गरेका छन् ।

तालिका नं. १४: सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको मुख्य पेशा सम्बन्धी विवरण

पेशा	पुरुष	महिला	जम्मा
कृषक	2372	2714	5086

ज्यालाकर्मी (सिकर्मी, डकर्मी..)	626	104	730
व्यवसायी	287	210	497
गृहिणी	67	1789	1856
समाजसेवी	0	0	0
शिक्षक	113	92	205
विद्यार्थी	2589	2453	5042
कर्मचारी	55	29	84
अन्य	1337	421	1758
जम्मा	7446	7812	15264

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार यस गाउँमा मुख्य पेशाको रुपमा कृषककोजम्मासंख्या५०८६ जना रहेको छ, जसमध्ये पुरुष कृषकको संख्या २३७२ जना र महिला कृषकको संख्या २७१४ जना रहेको छ । त्यस्तै, ज्यालाकर्मीको जम्मा संख्या ७३० पाइन्छ, जसमा पुरुष ज्यालाकर्मीको संख्या ६२६र महिला ज्यालाकर्मीको संख्या १०४ जना भएको देखिन्छ । त्यसैगरी गाउँका अन्य पेशाहरूमा व्यवसायी जम्मा ४९७ जना, जसमा पुरुषको संख्या २८७ जना र महिलाको संख्या २१० रहेको छ भने गृहणीको संख्यामा महिला १७८९ र पुरुष ६७ गरी जम्मा १८५६ जना पाइन्छ । यसैगरी शिक्षण पेशामा संलग्न जनसंख्या जम्मा २०५ रहेको पाइन्छ, जसमा पुरुष शिक्षक संख्या ११३ रहेको छ भने महिला शिक्षक संख्या ९२ रहेको छ । गाउँबाट वैदेशिक रोजगारमा जानेको संख्या पनि उल्लेखनीय रहेको देखिन्छ । यसैगरी कर्मचारीको जम्मा संख्या ८४ रहेको छ र अन्य पेशाहरूमा जम्मा १७५८ जनसंख्या संलग्न देखिन्छ ।

४.१.४ आवास संरचना विवरण

हामी गाँस, बास र कपासबाट अलिक माथि उठेर शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारसम्मलाई आधारभूत आवश्यकता मानिरहेको यस क्षण विकसित राष्ट्रहरुमा भने 'सुरक्षा पहिला' भन्ने नारा प्रमुख बनिसकेको छ । हाम्रो मुलुकमा तहगत हिसाबमा 'सुरक्षा पहिला' भन्ने नारा आठौँ स्थानमा पर्दछ । हामीले यस कुरामा भने विकिसित देशको सिको गर्नु जरुरी देखिन्छ । यस कुरालाई आवश्यक मान्नासाथ हामीले विचार पुर्याउनुपर्छ– आवास संरचना कस्तो होस् भनेर । आवास संरचना योजना निर्माण कार्यको लागिमास्टरप्लानको आधारमा योजनाको आकार, संरचना, लागत आदिलाई अध्ययन गरी आर्थिक श्रोतको उपलब्धता एवं श्रोत परिचालन विषयमा यथेष्ट ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

छानाको प्रकार

तालिका नं. १५: सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा घरको छाना सम्बन्धी विवरण

छानाकोप्रकार	१	२	३	४	५	जम्मा	प्रतिशत
आर.सी.सी	३	४	२७	१	०	३५	१.४३
जस्ता वाच्यादरको छाना	५१८	३५०	४५६	३७६	३६०	२०६०	८४.०१
टायल वाढुङ्गाको छाना	४	१	१	५०	२७	८३	३.३८
फुस वा खरकोछाना	६६	९२	३०	३४	३१	२५३	१०.३२
माटोको छाना	०	२	२	१२	३	१९	०.७७
अन्य	२	०	०	०	०	२	०.०८
जम्मा	५९३	४४९	५१६	४७३	४२१	२४५२	१००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार कुल २४५२ घरधुरी मध्ये ३५ घरमा (१.४३ %) आर.सी.सी. छाना भएको पाइन्छ भने जस्ता या च्यादरको छाना भएको घर संख्या २०६० (८४.०१ %), टायल वा ढुङ्गाको छाना भएको घर संख्या ८३ (३.३८ %), फुस वा खरको छाना भएको घर संख्या २५३ (१०.३२ %), माटोको छाना भएको संख्या १९ (०.७७ %) र अन्य प्रकारको छानामा २ (०.०८ %) रहेको पाइन्छ ।

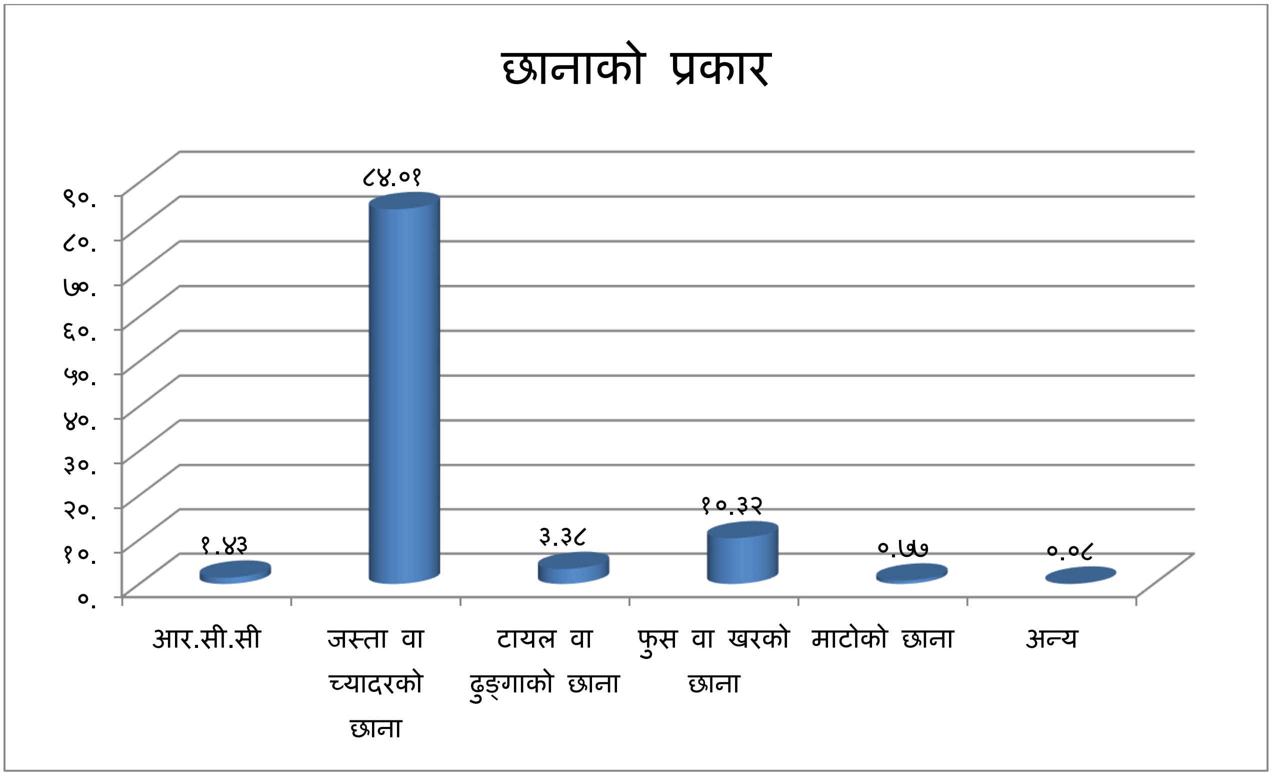

जगको प्रकार

तालिका नं. १६: सिद्धकुमाखगाउँमा भएका घरहरूका जगको प्रकार

जगकोप्रकार	१	२	३	४	५	जम्मा	प्रतिशत
काठको खम्बा	०	०	०	०	०	०	०
माटो र ढुङ्गा	५६८	४४६	४१६	४३८	४०३	२२७१	९२.६२
सिमेन्ट रढुङ्गा	२३	३	१००	३५	१८	१७९	७.३
अन्य	२	०	०	०	०	२	०.०८
जम्मा	५९३	४४९	५१६	४७३	४२१	२४५२	१००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाका घरहरूको जगको प्रकारलाई अध्ययन गर्दा मुलतः ३ किसिमका जगहरू पाइन्छ । काठको खम्बालाई जग बनाएर बनेका घरको संख्या ० रहेको छ भने माटो र ढुङ्गालाई जगको रुपमा प्रयोग गरिएका घरहरूको संख्या २२७१ (९२.६२ %) र सिमेन्ट र ढुङ्गा जगको संख्या १७९ (७.३ %) रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी, अन्य प्रकारका जगहरू भएका घरको संख्या २ (०.०८ %) रहेको छ ।

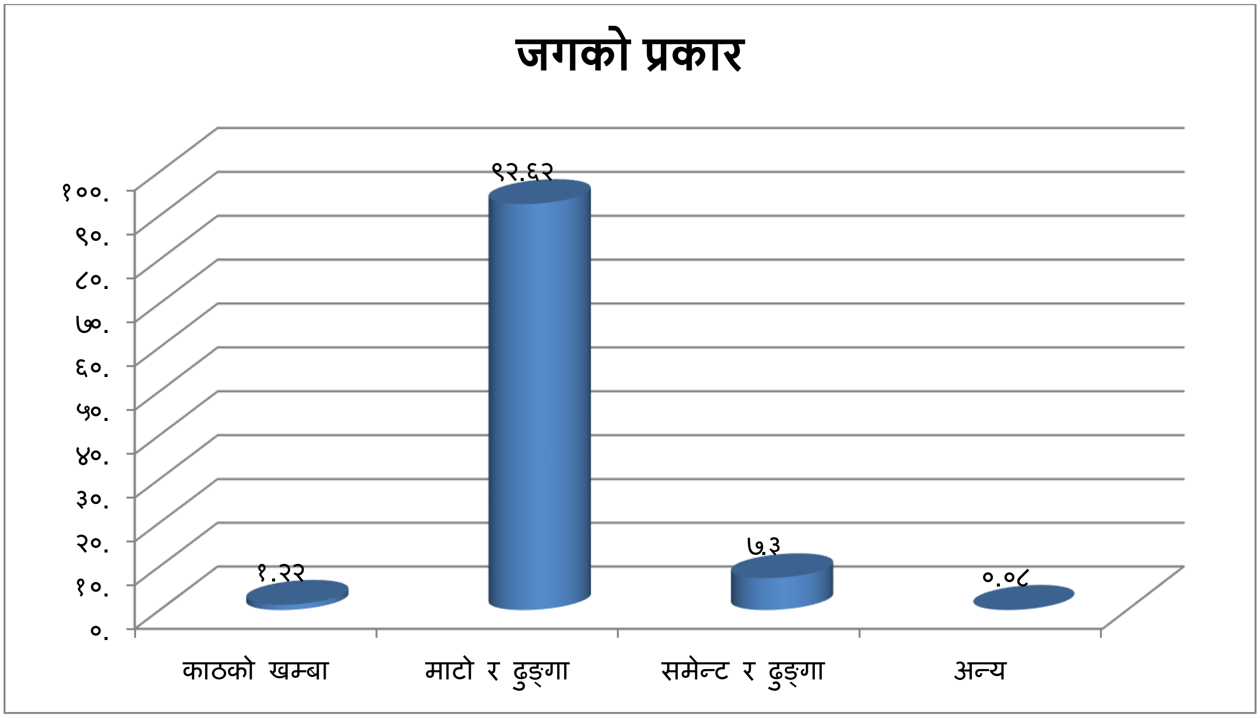

मापदण्ड अनुसारका घर

तालिका नं. १७:सिद्धकुमाखगाउँमा मापदण्ड अनुसारका घरको विवरण

मापदण्डअनुसारको	1	2	3	4	5	जम्मा	%
छ	3	21	4	3	2	33	1.35
छैन	590	428	512	470	419	2419	98.65
जम्मा	593	449	516	473	421	2452	100.00

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार सिद्धकुमाखगाउँपालिका भित्रका कुल२४५२ घरधुरी मध्ये ३३ घर (१.३५ %) मापदण्ड अनुसार बनेको पाइएको छ भने २४१९ घर (९८.६५ %) मापदण्ड अनुसार नबनेको पाइएको छ ।

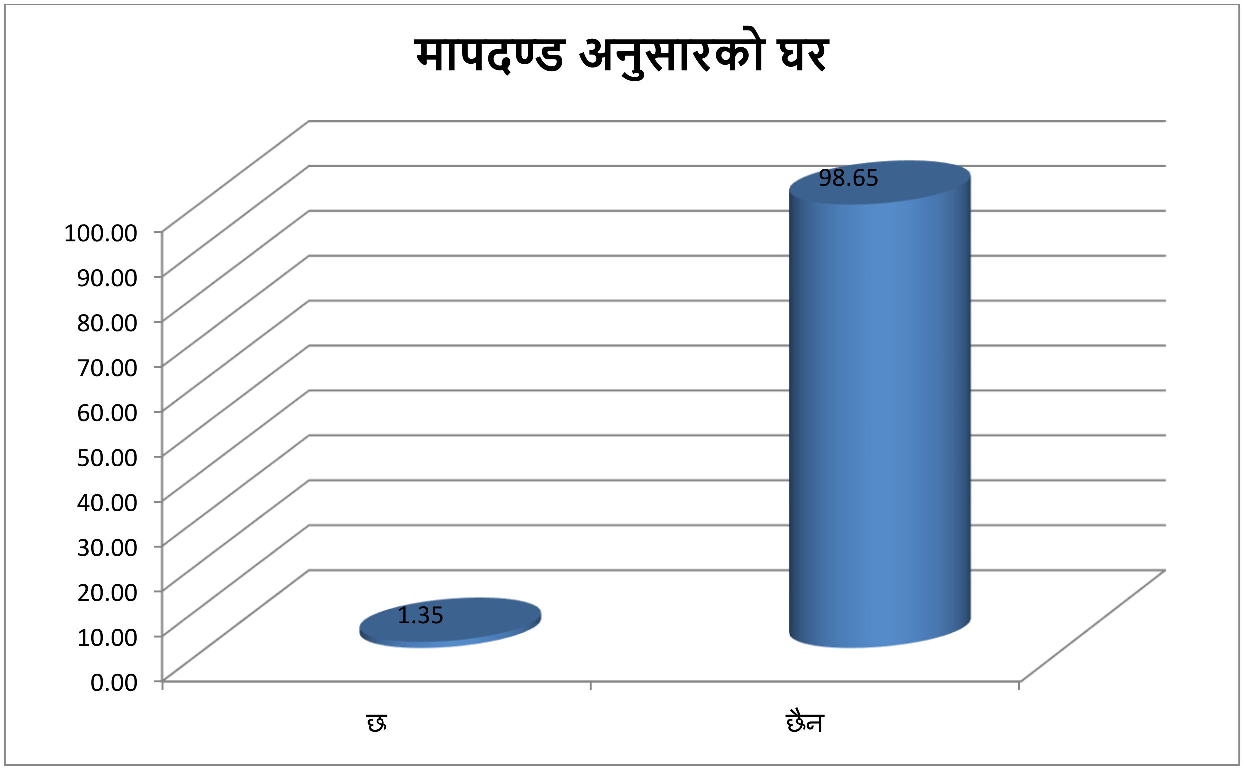

भुकम्प प्रतिरोधी घर

तालिका नं. १८: सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा भुकम्प प्रतिरोधी घरको विवरण

भुकम्पप्रतिरोधी	1	2	3	4	5	जम्मा	%
छ	0	4	5	3	0	12	0.49
छैन	570	373	475	407	368	2193	89.44
थाहा छैन	23	72	36	63	53	247	10.07
जम्मा	593	449	516	473	421	2452	100.00

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

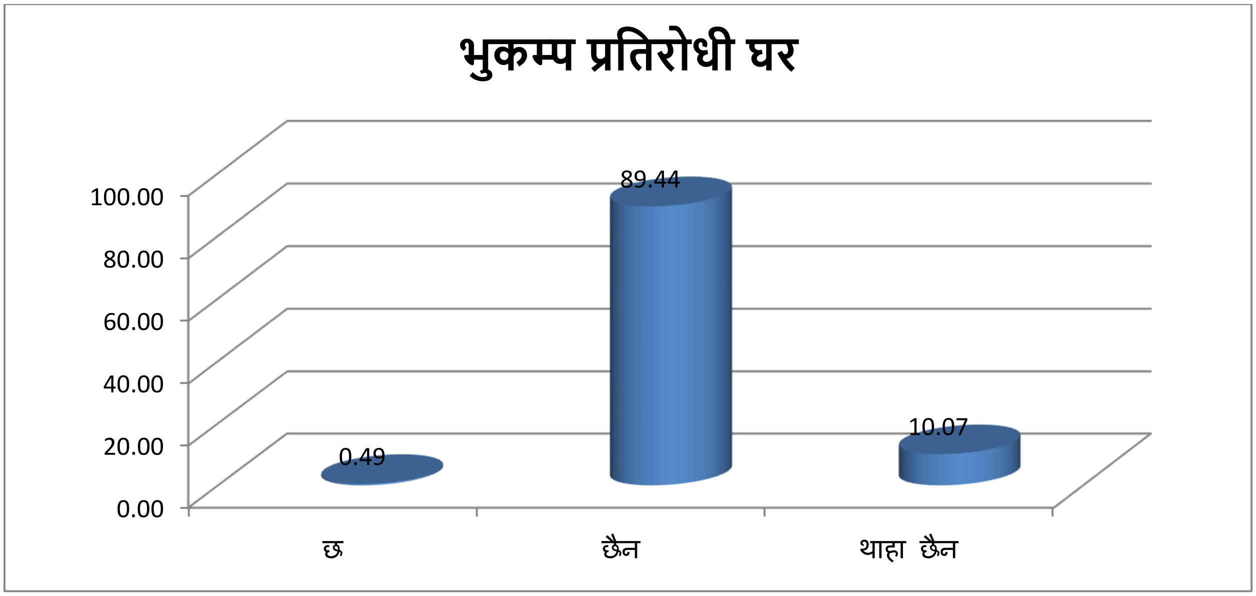

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार सिद्धकुमाखगाउँपालिकाका कुल २४५२ घरधुरी मध्ये भुकम्प प्रतिरोधी घरको संख्या जम्मा १२ (०.४९%) रहेको पाइन्छ । त्यस्तै, ८९.४४ % घरधुरी (२१९३ घर) भुकम्प

प्रतिरोधी नभएको देखिन्छ भने १०.०७ % (२४७ घर) बाट भने यसबारे जानकारी नभएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा गाउँमा भुकम्पको लागि त्यति ध्यान नदिइएको तथ्यांकले देखाउँछ । कुनै दिनमा यदि भुकम्प आएर हुनसक्ने सम्भावित क्षतिलाई कम गर्दै सुरक्षित रहनका लागि सबैले भुकम्प परतिरोधी घर निर्माणमा ध्यान दिन एकदमै जरुरी देखिन्छ ।

४.१.५ खाद्यान्न सुरक्षाको अवस्था

खाद्यान्न मानव जीवनको प्रमुख आधार हो । व्यक्तिका लागि आवश्यक हुने खाद्यवस्तुहरुकोसहज प्राप्ति हुनु नै खाद्य(खाद्यान्न) सुरक्षा हो । सामान्यभाषामासर्वसाधारणहरु भोकमरीबाटटाढा रहनुलाई खाद्य सुरक्षाका रुपमा हेर्न सकिन्छ ।खाद्य सुरक्षाले पर्याप्त, सुरक्षित र पौष्टिकखानपानको सुनिश्चिततालाई अर्थाउँछ।खाद्य कृषि सङ्गठनका अनुसार सन् २०१० मा विश्वमा९२ करोड मानिसहरु अति गरिबीमा थिएभने दुई अर्ब मानिस खाद्य असुरक्षित थिए । यस्तोहुनुमा खाद्य असुरक्षा बढ्नु, खाद्य न्याय कायम हुन नसक्नु, साथैकृषि तथा खाद्य बजारकोप्रभावकारी नियमन हुन नसक्नु नै मुलभूत कारण हो ।

तालिका नं. १९ :सिद्धकुमाखगाउँमा खाद्यान्न सुरक्षाको अवस्था

उत्पादनलेखान पुग्ने महिना	1	2	3	4	5	जम्मा
३ महिनासम्म	११०	१४५	१५६	१५०	१४५	७०६
४ देखि ६महिनासम्म	४२१	२५७	२७८	२९०	२२१	१४६७
७ देखि ९महिनासम्म	२४	३५	६३	२३	३५	१८०
९ महिना भन्दाबढी	३८	१२	१९	१०	२०	९९

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

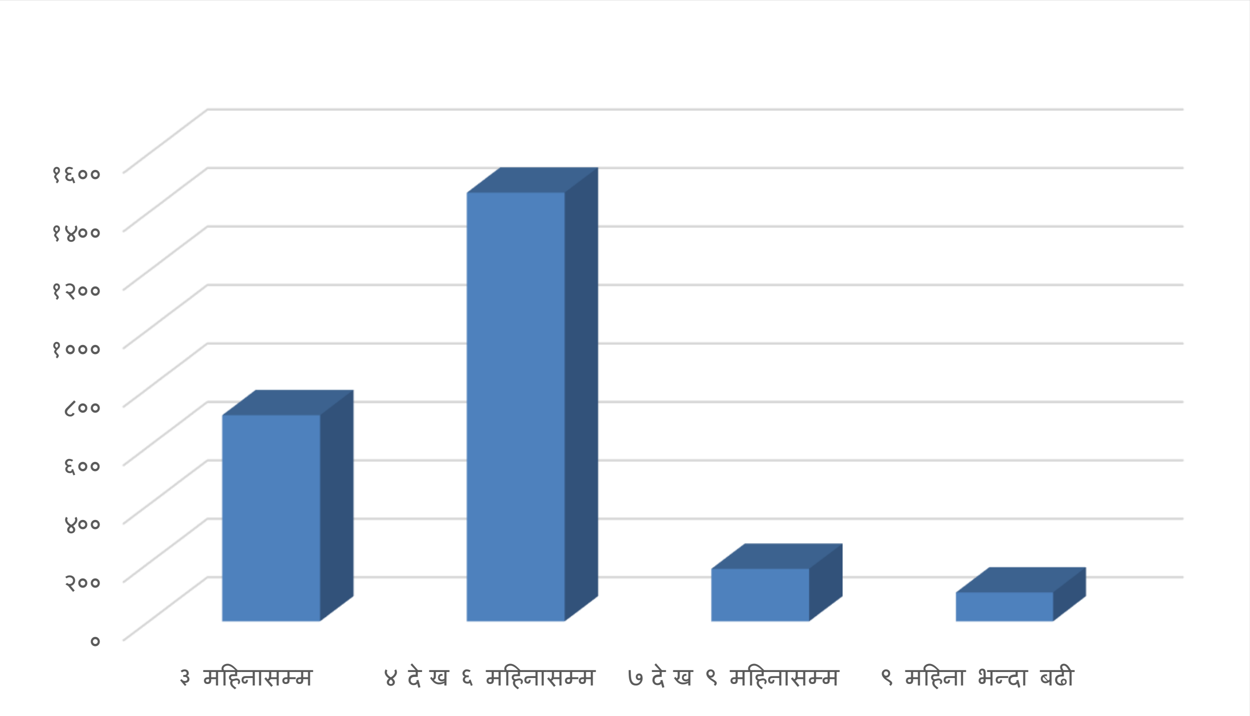

यस गाउँमा खाद्य समस्या देखिनुका मुलभूत कारणहरुको पछाडी कृषि उत्पादन र प्रशोधनप्रणालीमा परम्परागत प्रविधिको प्रयोग, खाद्यवस्तुमा अझै पनि अन्नकै वर्चस्व रहनु,स्थानीयउत्पादन प्रणाली भरपर्दो हुन नसक्नु,सिँचाइ सुविधाको अपर्याप्त उपलब्धता, भूमिको खण्डीकरणर अन्य कृषि साधनको अपर्याप्तता आदिका कारण उत्पादन प्रभावित रहँदै आएको देखिएको छ।त्यसका अलावा जलवायु परिवर्तनले पनि कृषि उत्पादन, बीज एवम् अनाज संरक्षण तथासिँचाइ प्रणाली व्यवस्थापनमा प्रभाव परिरहेको देखिन्छ।

४.१.६ वैदेशीक रोजगारीमा गएकाहरुको विवरण

मुलुकमा विकराल बेरोजगारी समस्याको कारण ८० लाख जनताहरु विदेश पलायन भइरहेको अवस्था छ । अर्कोतिर दैनिक रुपमा ५ ओटाको दरले लाश बोकेको कफिन आउने गरेको सरकारी तथ्यांक पनि छ । यद्दपी मुलुकको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा झन्डै ३० प्रतिशत वैदेशीक रोजगार व्यवसायको योगदान रहेको देखिन्छ ।नेपाली युवाहरु केही काम गर्न नसक्ने भए पछि वैदेशीक रोजगारमा संलग्न हुने प्रचलन बढेको छ । नेपालीहरुको लागि वैदेशीक रोजगार बाध्यता सँगसँगै फेसन र थीति बनेको छ । यसैकारण वैदेशीक रोजगारमा आर्थिक, सामाजिक, भौतिक चुनौतीहरुले बढावा पाइरहेको छ । नियमित आम्दानीको नीतिगत रुपमा स्वस्थ वातावरण निर्माणसँगसँगै राजनीतिक अवस्था, लगानीको वातावरण, भौगोलिक अवस्था तथा अन्य वातावरणीय प्रभावको असरलाई मध्यनजर गर्नसकेको खण्डमा गाउँबाट विदेश पलायन हुनेहरुको संख्या घट्ने देखिन्छ ।

तालिका नं. २०: सिद्धकुमाखगाउँमा वैदेशीक रोजगारीबारे विवरण

वैदेशिक रोजगार	पुरुष	महिला	जम्मा
	८४५	४९	९०३

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको तथ्यांकलाई हेर्दा कुल १५२६४ जनसंख्या मध्ये ९०३ जना वैदेशीक रोजगारीमा संलग्न रहेको देखिन्छ । जसमा पुरुषको संख्या ८४५ जना रहेको छ भने महिलाको संख्या ४९ जना रहेको छ । वैदेशीक रोजगारी पेशाले कुल जनसंख्याको ५.९२ % हिस्सा ओगटेको देखिन्छ ।

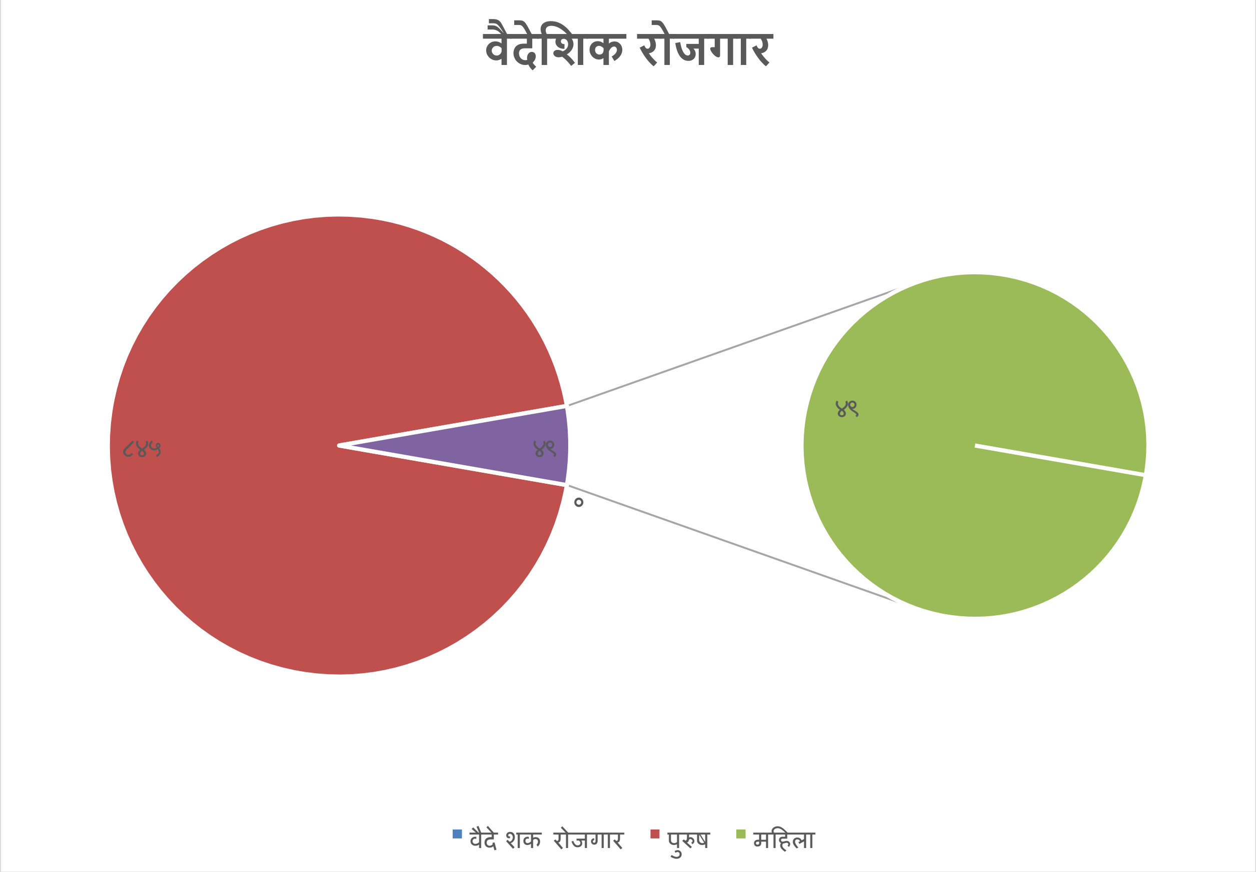

४.२ भू-उपयोग तथा स्वामित्व

भू–उपयोग योजना स्थानीय सरकारको लागि महत्वपुर्ण हुन्छ । गाउँपालिकाहरुको योजना निर्माण चाहे औद्योगिक, व्यापारिक वा आवासिय होस्, यसमा कतै न कतै भू–उपयोग योजनाको आवश्यकता पर्दछ । भू–उपयोग योजना सोचेका भन्दा कैयन गुणाले स्थानीय सरकारको नीति निर्माणमा असर पर्दछ । उदाहरणको लागि स्थानीय सरकारले कुनै पनि निर्माण संस्थालाई आवासीय वा व्यापारिक प्रयोजनको लागि ठूला अपार्टमेन्टहरु निर्माणको अनुमति दिन लागेको, विद्यालयको कक्षा कोठा वा नयाँ भवन निर्माणको तयारी, बाटो निर्माण, वा अस्पताल निर्माण जस्ता कार्यहरु सञ्चालन गर्न भू–उपयोग योजना छ भने सो निर्माण गर्दा बढी प्रभावकारी हुने निर्णय गरी निर्माण प्रकृयामा लैजान सकिन्छ । भू–उपयोग योजनाले स्थानीय सरकारलाई जमिनको प्रकृति अनुसारको क्षेत्र छुट्याउन तथा विकास निर्माणका कार्यहरु विस्तार गर्न सहजता पुर्याउँछ । नेपालको संविधान २०७२ ले पनि स्थानीय सरकारहरुलाई आफ्नो क्षेत्रभित्रका विभिन्न किसिमका सहरी विकासका योजनाहरु तथा स्थानीय आवश्यकता अनुसारका विकास निर्माण कार्यहरू गर्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

विस्तृत रुपमा हेर्दा भू–उपयोग योजना बनाउने कार्य प्रदेश सरकार र संघीय सरकारको कार्यसुचि भित्र परेका छन् र थप स्थानीय भू–उपयोग योजना बनाउने कार्य स्थानीय सरकारको कार्य हो भनी शहरी विकास मन्त्रालयले प्रकाशन गरेको भू–उपयोग नीतिमा उल्लेख गरिएको छ । हालको अवस्थामा सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको भू–उपयोग योजना छैन । गाउँपालिकाको जानकारी अनुसार विगतमा गाउँको भू–उपयोग योजना निर्माणको प्रयत्न भएको तर अहिले सम्म हुन नसकेको अवस्था रहेको छ । देशमा भएका अन्य गाउँपालिकाहरुको भू–उपयोगको प्रयोग हेर्दा यस गाउँपालिकाका केहि वस्तीहरूमा व्यवस्थित वसोवास रहेको देखिन्छ । यस गाउँपालिकाको भू–उपयोग योजना निर्माणको लागि विभिन्न तथ्याङ्कहरुको आवश्यकता रहन्छ, जुन कुनै हदसम्म संकलन भैरहेको छ र बाँकी संकलन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

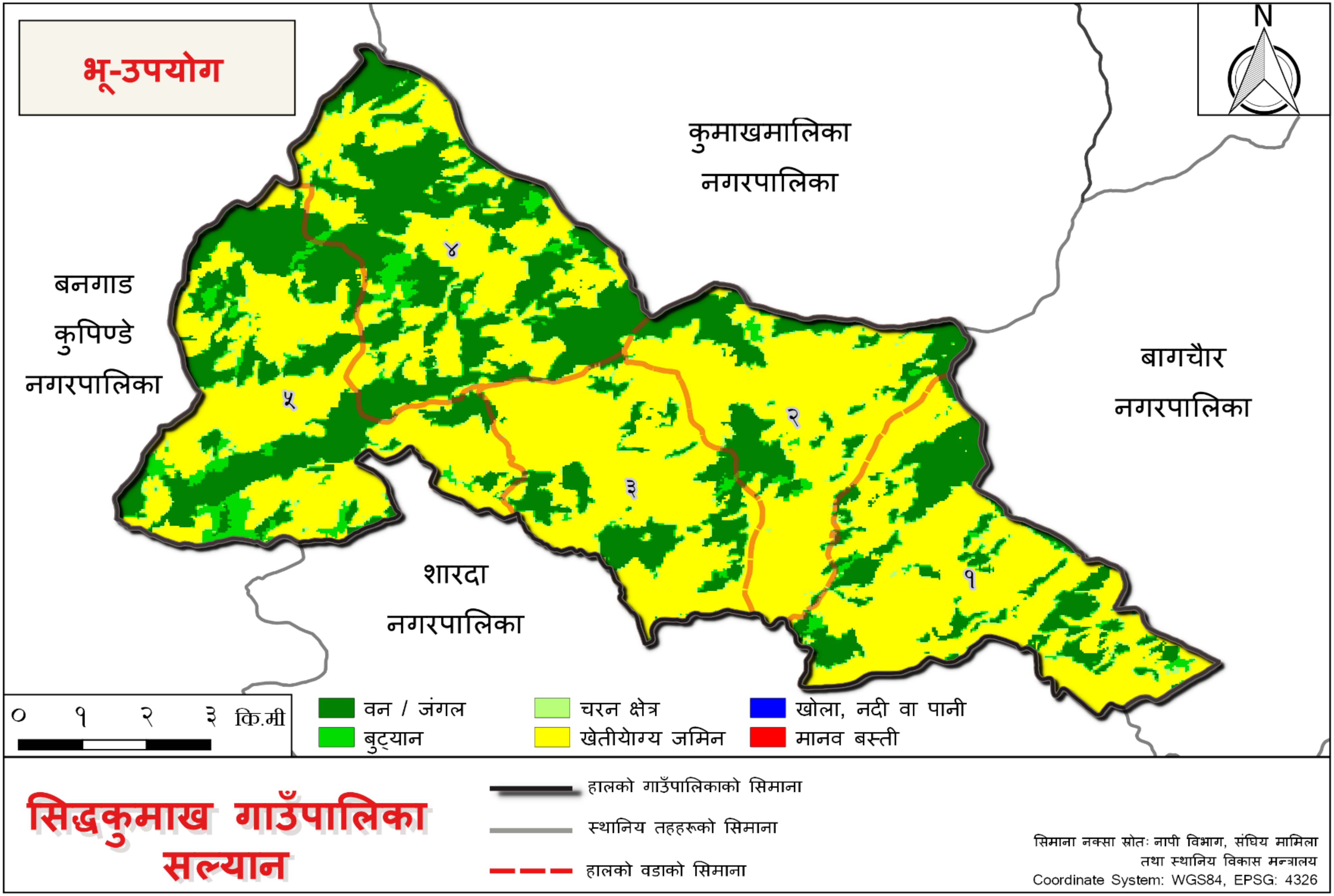

नक्सा नं. ६: सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको भू-उपयोगको नक्सा

४.२.१ गाउँपालिकाको वर्तमान भू-उपयोग

भूमिको वैज्ञानिक वर्गीकरण, व्यवस्थापन र संरक्षण गर्नबनाइएको नीति भू-उपयोग नीति हो ।भू–उपयोग नीतिको मूलभूत उद्देश्य सम्र्मरूपमा आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय सुधार गरी मानव समुदायको जीवन स्तरमा परिवर्तन गर्नु हो ।

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाकोभू-उपयोगलाई हेर्दागाउँको कुल ८७०६ हेक्टर भूमि मध्ये झन्डै ३१.६४प्रतिशत(२७५५ हेक्टर)भू-भाग कृषियोग्य जमिनले ओगटेकोछ। त्यस्तै कुल भूमिको ५९ प्रतिशत भू-भाग (५१३६ हेक्टर) वन क्षेत्रले ओगटेको छ भने १३७ हेक्टर (१.५७ %) झाडी बुट्यान, ५५ हेक्टर (०.६३ %) चरन क्षेत्र र ६२२.९ हेक्टर भू-भाग (७.१५ %) अन्य क्षेत्रले ओगटेको पाइन्छ । गाउँमामाटोकोबनावट,खेतीयोग्यजमिन, संरक्षितक्षेत्र, बस्तीयोग्यक्षेत्र, आदिकोविस्तृतअध्ययनकोआधारमानगराबासीकोआर्थिकहैसियतवृद्धिगर्नरवातावरणमाप्रतिकुलअसरपर्नन दिनके-कस्ताउत्पादनप्रणालीतथानीतिहरुअवलम्बनगर्नसकिन्छविस्तृतअध्ययनगरीकार्यान्वयनगर्नुपर्नेदेखिन्छ।भू-उपयोगकोविस्तृतविवरणतलकोतालिका र चार्टमाउल्लेखगरिएकोछ।

तालिका नं. २१: सिद्धकुमाखगाउँको भू-उपयोगको विवरण

क्र.सं.	भू-उपयोग	क्षेत्रफल (हे.)	प्रतिशत
१	कृषि क्षेत्र	२७५५	३१.६४
२	वन क्षेत्र	५१३६	५९
३	झाडी बुट्यान	१३७	१.५७
४	चरन क्षेत्र	५५	०.६३
५	अन्य	६२२.९	७.१५
	जम्मा	८७०६	१००

स्रोतः नापी विभाग

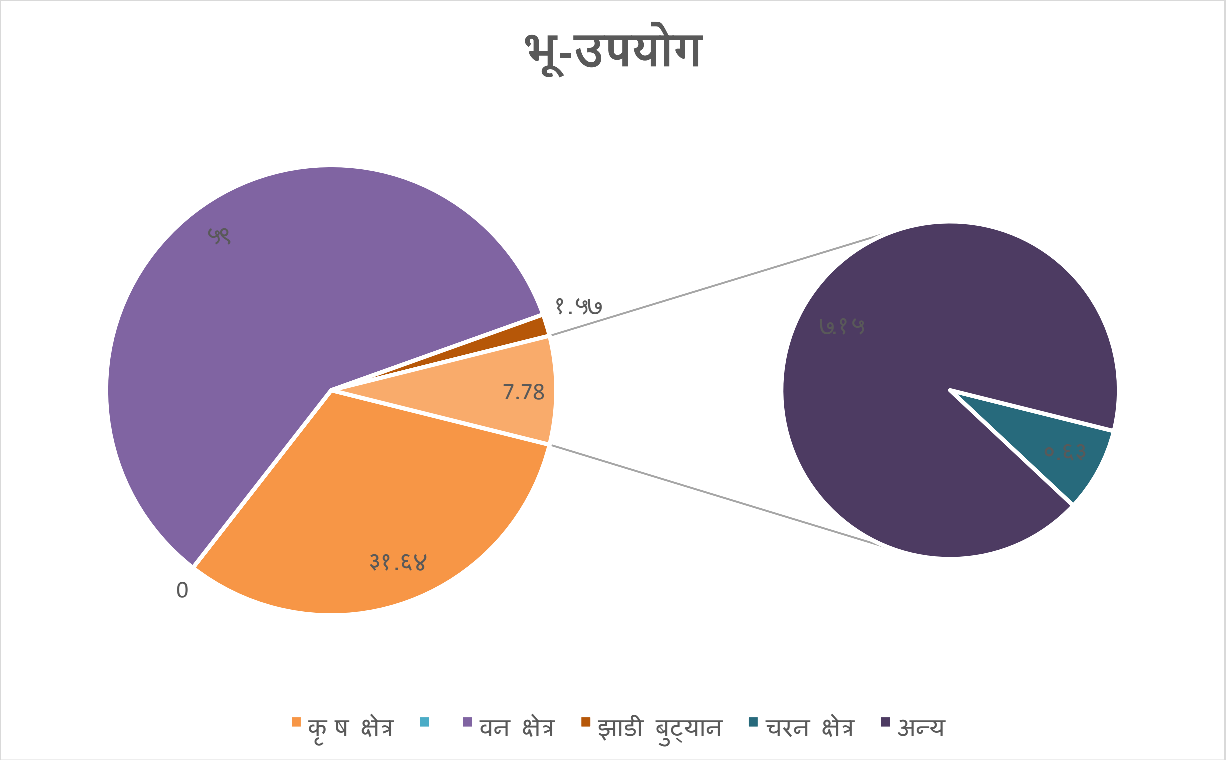

माथिको तालिकाले सिद्धकुमाखगाउँपालिका भित्रका जमिनको वर्गिकरण जनाउँदछ । यो वर्गिकरण आधिकारिक रुपमा नभई भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, नापी विभाग र हामीले संकलन गरेको GIS डाटाबाट गरिएको नक्शाको विश्लेषण हो । यसलाई शतप्रतिशत ठिक मान्न नसकिएता पनि योबाट गाउँपालिकाको जमिनको प्रयोगको आँकलन गर्न सकिन्छ ।सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा जमिनका खण्डीकरण गर्दा सेवाकार्यालय, व्यापारिक प्रयोजन, संस्थागत र औद्योगिक क्षेत्रहरु छुट्टा-छुट्टै हुनेगरीव्यवस्थापन गरेको देखिन्न । आवाशीय क्षेत्रमा पनि निर्माणको कुनै मापदण्डहरु कडाईका साथ प्रयोग गरेको पाईदैन । उदाहरणको लागि वल्लो घरमा आवाशीय तर पल्लोघरमा काठको कारखाना अथवा फलामको काम गरिरहेको जसले गर्दा आवास क्षेत्र कुरुप र ध्वनी प्रदुषित बन्दछ । नेपाल सरकार शहरी विकास मन्त्रालयका विभिन्न समयका निति नियम, भवन निर्माणका नियम तथा उपनियमहरु लगायतको प्रयोग तथा अनुशरण गरिएको पाईन्छ । तर वस्तीहरुलाई कसरी एकरुपता बनाउने र समय सापेक्ष वस्ती विकासको कार्य गरिरहेको पाईदैन ।

शहरी विकास मन्त्रालयको विभिन्न निर्देशनहरुले कुनै एउटा मात्र क्षेत्र नभई बृहत् क्षेत्र समेट्न खोजिएको तर नियमन र अनुगमन नहुँदा प्रयोगमा झण्झटिलो र प्रयोगमा समस्या देखिएको छ किनकि यी निर्देशिकाहरु कुनै स्थान वा परिवेश विशेष हुने गरि बनाईएको छैन । हरेक योजना निर्माणमा र उपयोगमा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता र सहयोगको आवश्यकता महत्वपुर्ण रहन्छ । चलिआएको योजना निर्माण प्रकृया तथा विकासका कार्यक्रमहरू विज्ञद्वारा नै तोकिने गरेको छ । जनसहभागिताको नाउँमा मात्र देखिने तर जनस्तरको आवाज योजना निर्माणमा फिक्का हुने कारणले नै योजना जनअपेक्षा अनुरुप नबन्ने र जनसमुदायले ग्रहण नगर्ने समस्या रहिरहेको छ । जबसम्म नागरिकले आफ्नो योजना आफैं बनाएर

उपयोग गर्ने समेत वातावरण बन्दैन, योजना बन्छ मात्र सही कार्यान्वयन हुँदैन । त्यसैले दमक गाउँपालिकाको आगामी योजनाहरुको निर्माणकालागि बढि भन्दा बढि जनसहभागिता बृद्धि गर्नपर्ने देखिन्छ ।

संघीयताको कार्यान्वयन पश्चात धेरै नीति नियम, कानुन निर्माण गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारमा रहेको छ । अब स्थानीय सरकारले स्थानीयस्तरमा ध्यान दिन जरुरी छ । अबका योजना निर्माणमा बढि भन्दा बढि जनसहभागिता बढाउने, समस्या पहिचानमा जनसहभागिता र परियोजना सञ्चालनमा अपनत्व बढाउन स्थानीय सरकारले विषेश ध्यान दिनुपर्छ । विकास निर्माणका कार्यहरुमा सहजीकरण गर्न भनी राज्यले पूर्वाधार विकास तथा विश्वका शहरहरु जो सफल र सुन्दर देखिएका छन्, उनीहरुले आफ्ना नीति नियमहरु कडाईका साथ प्रयोग गरेर नै यो प्राप्ती गरेका छन् । जुन गाउँपालिकाहरु सक्षम देखिए, तिनीहरुले आफ्ना नागरिकहरुकै बलमा प्राप्त गरेका हुन् । गाउँ सरकारहरुले आफ्नो दीर्घकालिन योजनाहरु बनाउन नसक्ने हो भने गाउँको सेवा प्रवाहमा भारी गिरावट आउन सक्छ। गाउँपालिकाले नापी विभागको सहयोग भरपुर लिएर आफ्नो भू–उपयोग योजना निर्माण गर्न सक्दछ । साथै राष्ट्रिय भू–उपयोग आयोजना कार्यालयले पनि सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको हालको भू– उपयोग नक्सा तयार गरी सकेको हुँदा उक्त डकुमेन्टको आधारमा पनि गाउँको भू–उपयोग योजना निर्माण कार्यलाई मुर्त रुप दिन सकिनेछ । भू–उपयोग योजना योजनामा मात्र नभई व्यावहारिक बनाई कार्यान्वयनमा लैजान जरुरी देखिन्छ ।

४.२.२ भू- स्वामित्व

जमिनमाश्रम गर्ने समुदाय वा किसानको जमिनमा स्वामित्व हुन्छ।राणा शासनकालसम्म सम्पूर्ण जमिन राज्यको स्वामित्वमा हुन्थ्यो । राज्य तथा दरबारले कर्मचारी, सेना, प्रहरी, मन्दिर वा अन्य इच्छाएका व्यक्ति र संस्थाहरूलाई ‘हुकुम प्रमाङ्गी’ गरी प्रदान गरिन्थ्यो।तरहाल त्यो अवस्था रहेन ।

तालिका नं. २२: सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको भू-स्वामित्व विवरण

घरकोस्वामित्व	१	२	३	४	५	जम्मा	प्रतिशत
नीजि, आफ्नै	५६७	३७६	४६७	४०७	३६७	२१८४	७४.७५
भाडामा	१	२	१४	३	१	२१	२.६
अन्य	२	०	०	०	०	२	०.३५
नखुलाएको	२३	७१	३५	६३	५३	२४५	२२.३
जम्मा	५९३	४४९	५१६	४७३	४२१	२४५२	१००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

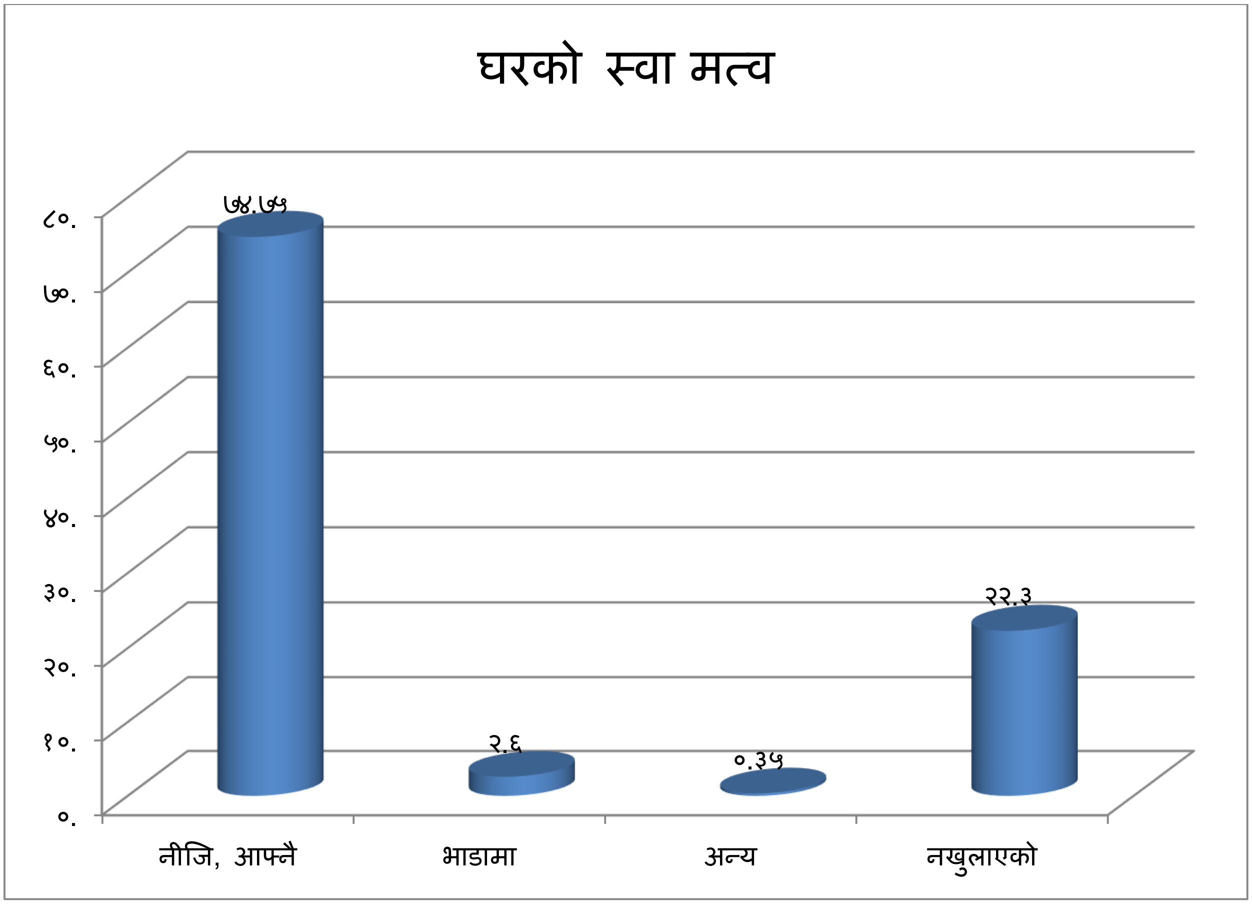

यस गाउँमा२१८४घर(७४.७५ %) नीजि अर्थात् आफ्नो जग्गामा रहेकोदेखिन्छ । जसमध्ये सबैभन्दा बढी वडा नं. १ मा ५६७ र सबैभन्दा कम वडा नं. ५ मा ३६७ रहेका छन् । त्यस्तै गाउँमा कुल २१ (२.६ %) घर भाडामा बनेको देखिएका छन् । त्यसैगरी २ घर (०.३५ %) अन्य र २२.३ % नखुलाएको देखिएको छ ।

४.२.३ शहरीकरणको स्वरुप

गाउँमा सडक, विद्युत, संचारजस्ता सुविधाहरू रहेका अधिकांश क्षेत्रमा शहरीकरण प्रक्रियाले तिव्र रुप लिएको देखिन्छ । गाउँपालिकाका कतिपय वडाहरूमा ग्रामीण विशेषता रहेको पाइन्छन् भने कतिपय प्रमुख वडा र वस्तीहरूमा शहरीकरण भइरहेको शहरोन्मुख अवस्थामा रहेको पाइन्छ । मोखला, चाख्लीघाट, पटारे, ढोरचौर,आदिसिद्धकुमाखगाउँपालिकामा विद्यमान मुख्य बजार क्षेत्रमा पर्दछन् । यीलगायतका क्षेत्रहरू शहरोन्मुख अवस्थामा रहेको देखिन्छन् । जिल्लाका अधिकांश भू–भागबाट गाउँमा बसाइसराइको क्रम तिव्ररुपमा बढिरहेको हुँदा ती स्थानमा व्यवस्थित गाउँ योजना बनाएर बाटो, खानेपानी, विद्युत, सञ्चार, खुला क्षेत्र, फोहोर व्यवस्थापन इत्यादीको समयमै विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सिद्धकुमाखगाउँपालिका स्थित ढोरचौर बजार

४.२.४ शहरोन्मुख बस्तीहरूको वर्तमान स्वरुप

नेपालको साबिकको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गतका जिल्लाहरूमध्ये सल्यान जिल्लामा अवस्थित यस सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको आफ्नै ऐतिहासिक महत्व रहेको छ । शिव गुफाको मन्दिर मोखला यहाँको प्रमुख धार्मिक पर्यटकीय स्थल हो । यसका अलावा मख्लाम लेक, विजयधुरी, हिमचौर, अग्ला टाकुरा, रानीपोखरी-कालिका मन्दिर, लगायतका सम्पदाहरूले यस गाउँको सौन्दर्यमा थप चमक ल्याएका छन् । सिद्धकुमाखगाउँ जलवायुको आधारमा बसोबासको लागि पहाडी जिल्लाहरूमध्ये अधिकतम उपयुक्त मानिएको छ । ग्रामीण क्षेत्रको सडकहरूको सञ्जाल विकासको क्रममा रहेको र शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सुविधाहरू पनि जिल्लाका अन्य गाउँहरूको तुलनामा सुलभ रहेको देखिन्छ ।

गाउँका शहरी क्षेत्रको वरपरमात्र नभई ग्रामीण क्षेत्रमा समेत बस्ती एवं बस्ती श्रृंखलाहरूको विकास तिब्ररुपमा भइरहेको छ । सूचना र सञ्चार, अस्पताल र विद्यालयको पहुँचका साथै आन्तरिक बस सेवाका साथ सुगम यातायात सुविधा हुनाले पनि ग्रामीण बस्ती विकासका लागि योगदान पुर्याइरहेको पाइन्छ । स–साना व्यापारिक केन्द्रका रुपमा बस्तीहरूको विकास भइरहेको छ । सल्यान जिल्लाकै विभिन्न भागमा तिब्र गतिमा बजारीकरण र शहरीकरणतर्फ उन्मुख भइरहेका बस्तीहरू र उपयुक्त बस्तीहरू बजारोन्मुख

बस्तीहरू मात्र नभएर ग्रामीण व्यापारको साथै कृषि उत्पादनहरूको बेचविखनको लागि समेत जनस्तरबाट बजार केन्द्रका रुपमा उपयोग गरिएका छन् ।

तस्बिरमा सिद्धकुमाख गाउँपालिका स्थित एक गाउँ

नेपाल सरकारले त्यस्ता बस्तीहरूमा हाट बजारको विकासको लागि केही आवश्यक छाना-सेड तथा भण्डारणको व्यवस्था गरिदिएमा ग्रामीण कृषि अर्थतन्त्रलाई बजार अर्थतन्त्रमा परिणत गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त एकातर्फ यी बस्तीहरूको छेउछाउको जमिनको समेत अप्रत्याशितरुपले मूल्य बृद्धि भएरहेको पाइन्छ भने अर्कोतर्फ भोलिका दिनहरूमा यस्तो बस्तीको लागि आवश्यक पर्ने खेलमैदान, पार्क जस्ता सार्वजनिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक जग्गाको योजना अहिलेदेखि नै बनाउनु आवश्यक छ । साथै, वातावरणीय स्वच्छता कायम राख्न ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन प्रणालीको व्यवस्थित विकास र सेवा सुविधालाई व्यवस्थितरुपले प्रदान गर्न वस्तीस्तरमा रहेका घरहरूको व्यवस्थित घर नम्बर प्रणाली तुरुन्त अपनाइनु आवश्यक देखिन्छ ।

गाउँको कुल ६,७९७ परिवारहरू मध्ये कुल ६,१४५ परिवारहरूको आफ्नै घर रहेको छ । शहरोन्मुख बस्ती विकासको सन्दर्भमा आवधिक योजना निर्माणको क्रममा नै सम्बन्धित गाउँपालिका साथै सम्बन्धित विषयगत कार्यालयहरू र बजार व्यवस्थापन समितिहरूले पनि बेलैमा सार्वजनिक जग्गाको व्यवस्थापनमा आवश्यक सेवा सुविधा प्रदान गर्ने तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

४.२.५ बस्ती विकासमा देखिएका चुनौतीहरू

बढ्दो जनसंख्या सँगैसिद्धकुमाखगाउँपालिकामा तीब्र गतिमा विकास भैरहेको शहरोन्मुख ग्रामिण बस्तीहरूको योजनाबद्ध विकासमागाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ बाट विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन् । ती चुनौतीहरूलाई निम्नानुसारले विस्तृत रुपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

क) बस्तीहरूमासुविधाबर्गीकरणकोआधारबाट आवास क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, सार्वजनिक खुला क्षेत्र, हरित क्षेत्र, अस्पताल, विद्यालय तथा कार्यालय क्षेत्र आदि गरी शहरी क्षेत्र लगायत शहरोन्मुख एवं ग्रामीण क्षेत्रहरूको किटान गर्न सकिएको छैन । यस सम्बन्धमा बस्तीहरूको गुरुयोजना पहिले नै बनाई आवासीय क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, पार्क, उद्यान र खेल मैदान जस्ता सार्वजनिक क्षेत्र तथा कार्यालय एवं संघ-संस्थाहरूको लागि क्षेत्र पहिले नै निर्धारण गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

ख)बस्तीहरूकोप्राकृतिकवातावरणमासुधारकालागिसार्वजनिकएवंनिजीरुपमाबृक्षारोपण गर्न योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन । विकासोन्मुख बस्तीहरूबाट निकास हुने फोहोरमैलालाई संकलन र प्रशोधन गरी बस्तीहरूको वातावरणलाई प्रतिकुल बनाउने कार्य रोक्नु पर्ने र ठुला बस्तीहरूमा छाडा पशुहरूको व्यवस्थापन तथा पशु हाट बजारको समेत व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । खोलानालामा ढल निकास गरी पानी प्रदुषण भइरहेको हुँदा प्रशोधन प्रणालीको विकास हुनुपर्ने देखिन्छ ।

ख) सार्वजनिकनिर्माणकार्यहरूमासम्बन्धितनिकायएवंकार्यालयहरूबिचसमन्वयहुननसकीपुर्वाधारहरूकोदिगो निर्माणहुनसकेकोछैन।यससम्बन्धमास्थानीयनिकाय तथा नागरिक समाजसँग समन्वय हुन सकेको छैन ।

४.३ कृषि तथा पशु विकास

नेपालमा ६० प्रतिशत मानिस कृषिमा निर्भर छन् । यसबाट प्रस्ट हुन आउँछ कि कृषि क्षेत्र देशको प्रमुख रोजगार तथा कुल गाहर्स्थ उत्पादनमा प्रमुख हिस्सेदार भई देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रुपमा रहेको छ । ग्रामिण जनताहरुको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने कृषि क्षेत्रको आधारभूत कृषि तथ्यांकलाई ग्रामिण विकासको सूचकको रुपमा लिन सकिन्छ । खाद्यान्न तथा नगदे बालीहरु, फलफूल, पशुपंक्षी, मत्स्य, सिंचाई साथै कृषि उत्पादन र क्षेत्रफल सम्बन्धी विविध सूचनाहरु कृषि तथ्यांकको प्रमुख स्रोतको रुपमा कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र केन्द्रिय तथ्यांक विभाग रहेका छन् । स्थानीय उत्पादनको वृद्धि/विकास र प्रबर्द्धन गर्न बजारीकरणतर्फ विशेष ध्यान दिनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

भौगोलिक विविधताले उपलब्ध गराएको अवसर, कृषकहरूको लामो समय देखिको विशिष्ट अनुभव र आधुनिक कृषि प्रविधिको सदुपयोगबाट दिगो आर्थिक वृद्धि तथा खाद्य सूरक्षा कायम गर्न सकिने सम्भावना रहेको औल्याइएको छ । तथापि कृषि उर्वर भूमिको अवैज्ञानिक प्रयोग, प्राकृतिक प्रकोपहरूको भूमिमा पर्ने असरहरू, कृषि श्रम र सिप हुनेहरूमा कृषि योग्य भूमिको पहुँच नहुनु र पहुँच हुनेहरूले भूमिको प्रयोग

गर्न नसक्नु, कृषि क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था हुन नसक्नु नेपालमा कृषि क्षेत्रका मुख्य समस्या र चुनौती रहेको राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ को पृष्ठभूमिमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । यो समग्र राष्ट्रको कृषि क्षेत्रको आम समस्या भएकोले यससिद्धकुमाखगाउँपालिकाको हकमा समेत लागु हुन्छ ।

आर्थिक सर्वेक्षण २०७३-७४ अनुसार नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २९.३७ प्रतिशत रहेको छ । नेपालमा करिब ६३ प्रतिशत जनसंख्या रोजगारी तथा जीविकाको लागी कृषिमा निर्भर रहेका छन् । वर्षेनी युवा जनशक्ति पलायनमा बढोत्तरी, अव्यवस्थित शहरीकरण, जग्गाको खण्डिकरण, घडेरीकरण, जग्गा बाँझो राख्ने प्रवृत्ति, समग्र कृषि क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् । कृषि क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक सिँचाई, सडक, विद्युत, संचार, उद्योग र बजार व्यवसाय तथा उन्नत प्रविधिहरूमा पर्याप्त लगानी आकर्षण गर्न नसक्नु कृषि क्षेत्रको मूलभूत समस्या हो भने कृषि पेशालाई प्रतिस्पर्धात्मक, नाफामूलक, सम्मानजनक र व्यावसायिक रूपमा स्थापित गर्नु पनि चुनौतिको रूपमा रहेको छ ।

४.३.१ कृषि उत्पादन सम्बन्धी विवरण

गाउँपालिकाको ठुलो क्षेत्रफल पहाडी भूभागले भरिएको हुँदा कृषिका लागि सिमित मात्रामा उपयोगी क्षेत्र रहेको छ ।गाउँपालिकाको कुल भूभागको ३१.६४प्रतिशत अर्थात् २७५५ हेक्टर क्षेत्र कृषिका लागि उपयोग गरिंदै आएको देखिन्छ । सामान्यत: कृषि प्रणालीमा मुख्य अन्न बालीहरु मकै, गहुँ, धान, जौं, कोदो आदि हुन् । यस्तै दलहन बालीमा मास, गहत, सिमी, राजमा, मुंग, मसुरो, केराउ, रामचना, चना, भटमास, केराउँ, बोडी लगायतका कोसेबाली उत्पादन हुने गर्दछन् । त्यस्तै तेलहन बालीमा तोरी, सरस्यु, बदाम, तिल, झुसे तिल, सूर्यमुखी उत्पादन गरिन्छ । यस्तै तरकारीजन्य खेतीमा आलु, प्याज, रायो, चम्सुर, काउली, बन्दा, मुला, लौका, भिन्डी, अदुवा, लसुन लगायत प्रमुख खाद्य तथा नगदे बाली हुन् । साथै यिनको उत्पादकत्व पनि बढी रहेको भेटिएको छ !

गाउँको प्रायत: क्षेत्रमा खाद्यान्न, दलहन तथा तरकारी बाली लगाइने गरिएको छ भने तुलानात्मक रुपमा फलफूल र मसला बाली कमक्षेत्रमा लगाइने गरिएको पाइन्छ ।सिद्धकुमाखगाउँपालिकाले कृषि क्षेत्रको तर्फबाट पनि आफ्नो आर्थिक वृद्धिदर कायम नै राखेको छ । कृषि क्षेत्रको विकासको निम्ति विभिन्न कृषि सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरु पनि स्थापना गरिएको छ ।

तुलानात्मक रुपमा हेर्दा पुरुषहरु यस पेशाबाट विमुख हुँदै अन्य पेशातर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ । यसो हुनुको मुख्य कारण अन्य पेशामा आम्दानी बढी हुनु, खेतीयोग्य जमिनमा सिमितता हुनु साथै उर्वराशक्तिमा ह्रास आउनु पनि हो । कृषि क्षेत्रमा आधुनिकीकरण नहुनु, बजार व्यवस्थाको अभाव, सिंचाईको व्यवस्था नहुनु तथा अन्य जीवनशैली जटिल बन्दै जानुले कृषि क्षेत्रप्रति गाउँवासीको चासो कम हुँदै गएको हो ।सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा लगाईने बालीको क्षेत्रफल र उत्पादनसम्बन्धी विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

- **हिउँदे बाली**
  गाउँमा उत्पादन गरिने प्रमुख हिउँदे बालीहरुमा कोदो, मास, गहत, मुंग, राजमा, भटमास, तोरी, फापर, जौ, उखु, चना, अरहर, केराउ, तिल, केरा, आँप, बेलौती, लिची, नास्पाती, सुन्तला, हिउँदे तरकारी, बसन्ते तरकारी, वर्षे तरकारी, आलु, मसला बाली आदि रहेका छन् ।
- **वर्षे बाली**
  गाउँका प्रमुख वर्षे बालीहरुमा धान, मकै, कोदो, दलहन, भटमास, मास, अन्य तरकारी: फर्सी, घिरौंला, चिचिन्ना, स्कूस, आलु, फलफूल, सुन्तला, कागती, केरा, अमिलो, आँप, मसला बाली, अदुवा लगायत रहेका छन् ।

अन्नबाली

तालिका नं. २३: सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको अन्नबाली सम्बन्धी विवरण

अन्नबाली	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (मुरी)
धान	2363	487679
मकै	5182	543609
गहुँ	4774	267785
कोदो	477	28379
अन्य	10	1500

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

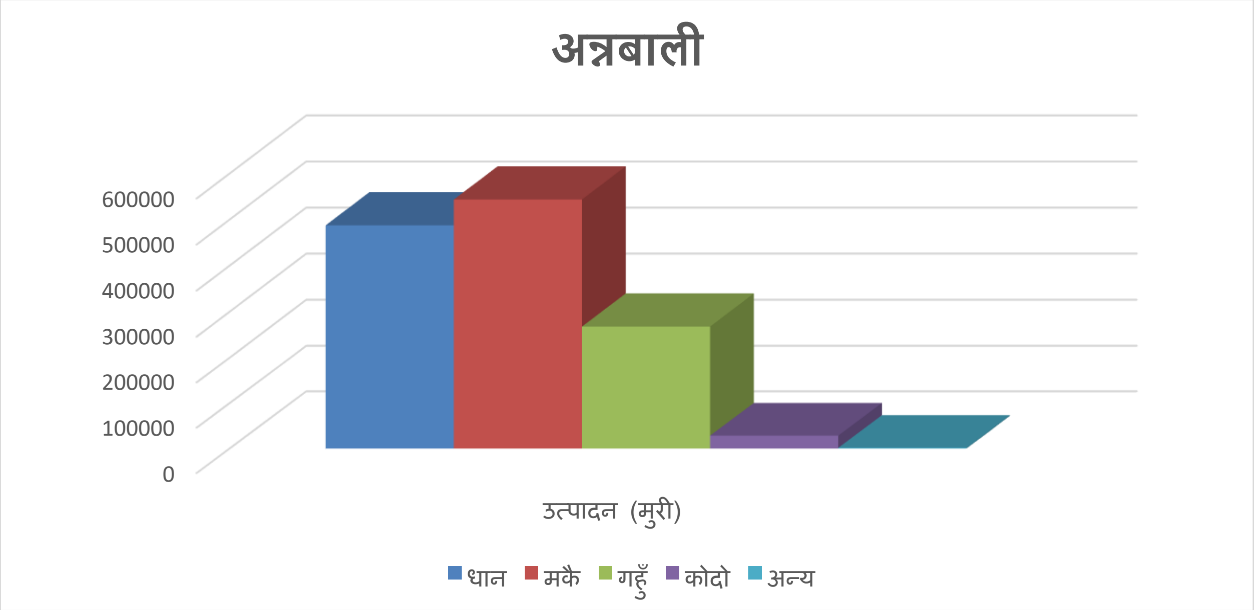

दलहन

तालिका नं. २४:सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको दलहन सम्बन्धी विवरण

दलहन	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (मुरी)
दाल	९९३.००	१८००७.००
रहर	८.००	२४.००
मुसुरो	१३४.००	११३५.००
चना	३२७.००	६९२.००
सिमी	१५७५.००	१५५६१.००
अन्य	१५.००	२५८.००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

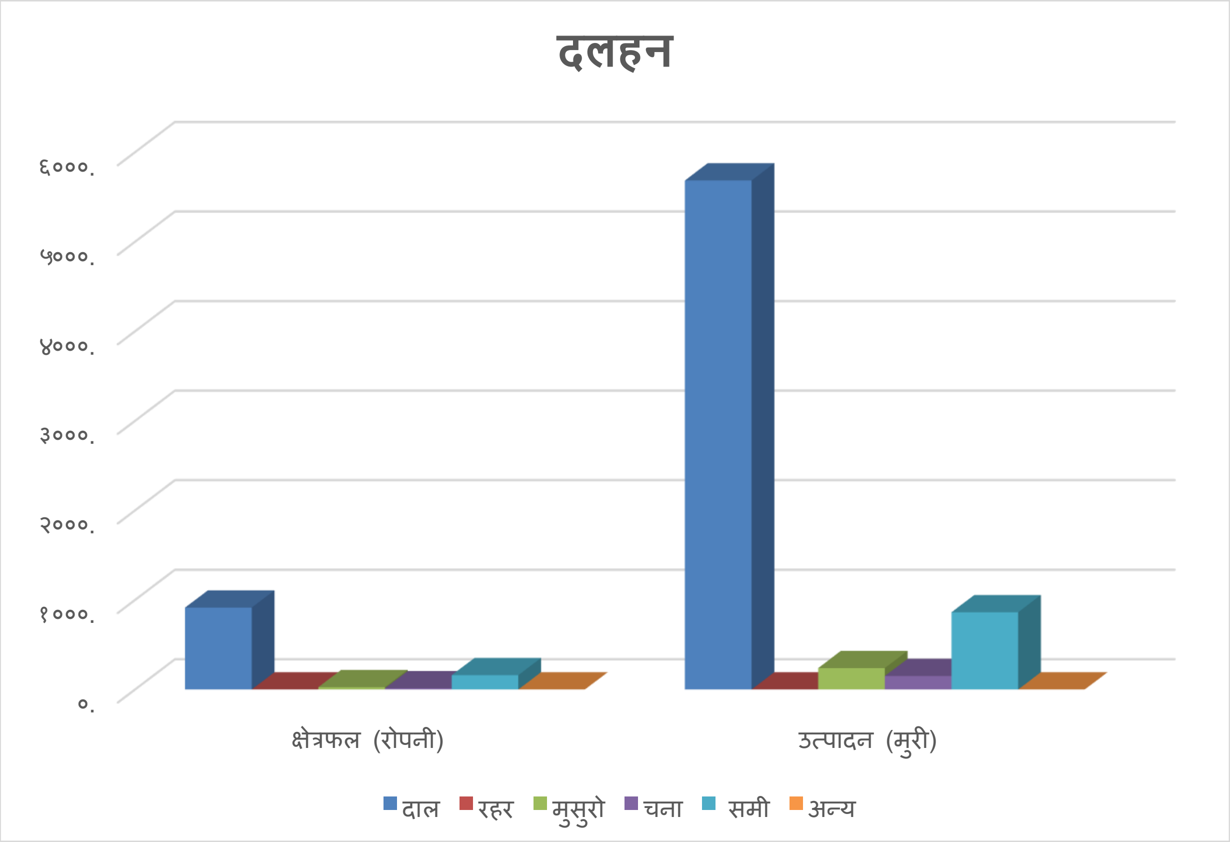

तेलहन

तालिका नं. २५:सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको तेलहन सम्बन्धी विवरण

तेलहन	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (केजी)
भटमास	१२२४.	१६७२६.
तोरी/सर्स्यु	२४१.	४६७३.
आलस/तिल	०.	०.
सुर्यमुखी	०.	०.
अन्य	०.	०.

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

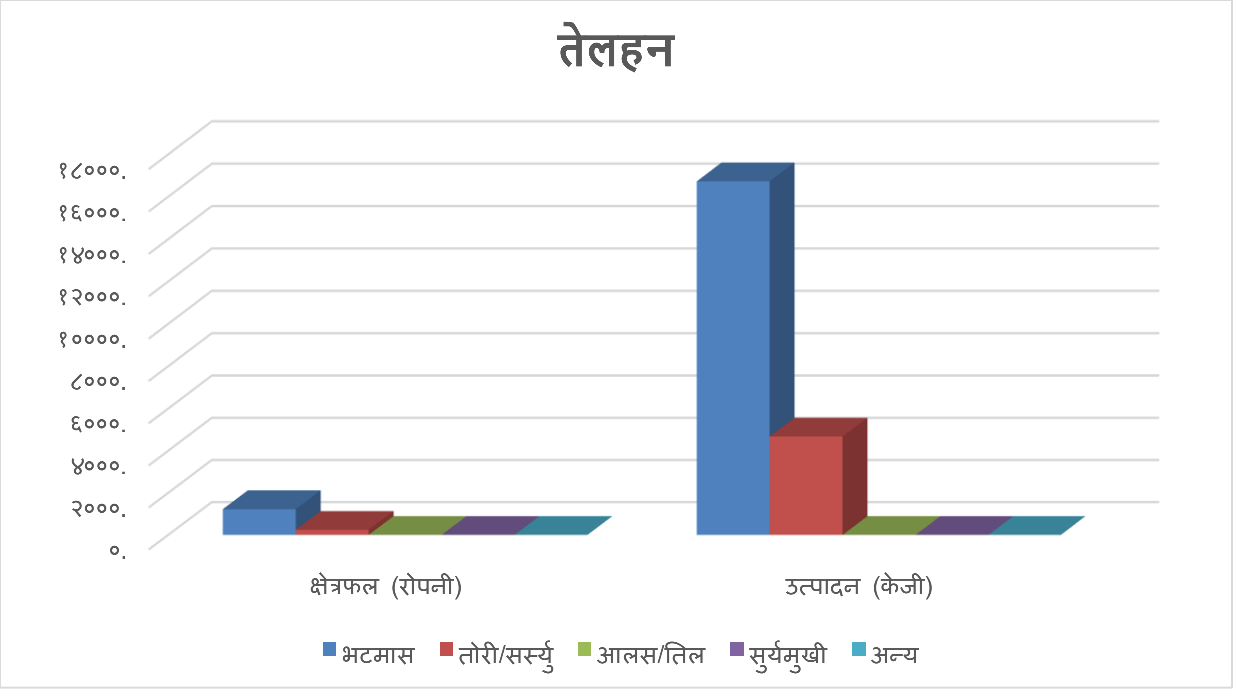

तरकारी

तालिका नं. २६:सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको तरकारी सम्बन्धी विवरण

तरकारी	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (केजी)
आलु	५१३.	२५७४५.
बन्दा/काउली/रायो	२३३.	४२८३.
बोडी	७६७.	४१९३.
गोलभेँडा	२२.	२५२८.
काँक्रो/लौका/फर्सी	११८.	२०८६.
करेला/घिरौला/चिचिण्डो	६६.	८७८.
अन्य	३.	५५.

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

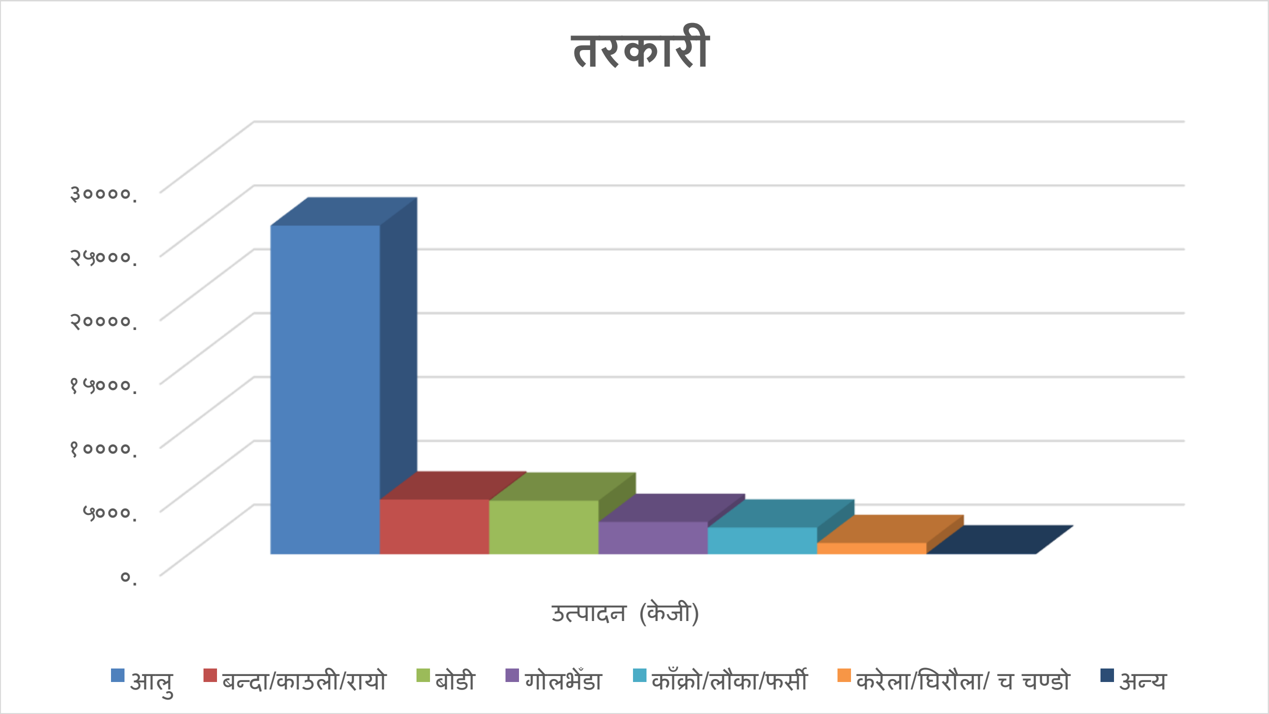

नगदेबाली

तालिका नं. २७:सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको नगदेबाली सम्बन्धी विवरण

नगदेबाली	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (केजी)
अदुवा, बेसार	५५९.	६७८९८.
प्याज, लसुन	२०५.	२९३४.
च्याउँ	०.	०.
अन्य	०.	०.

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

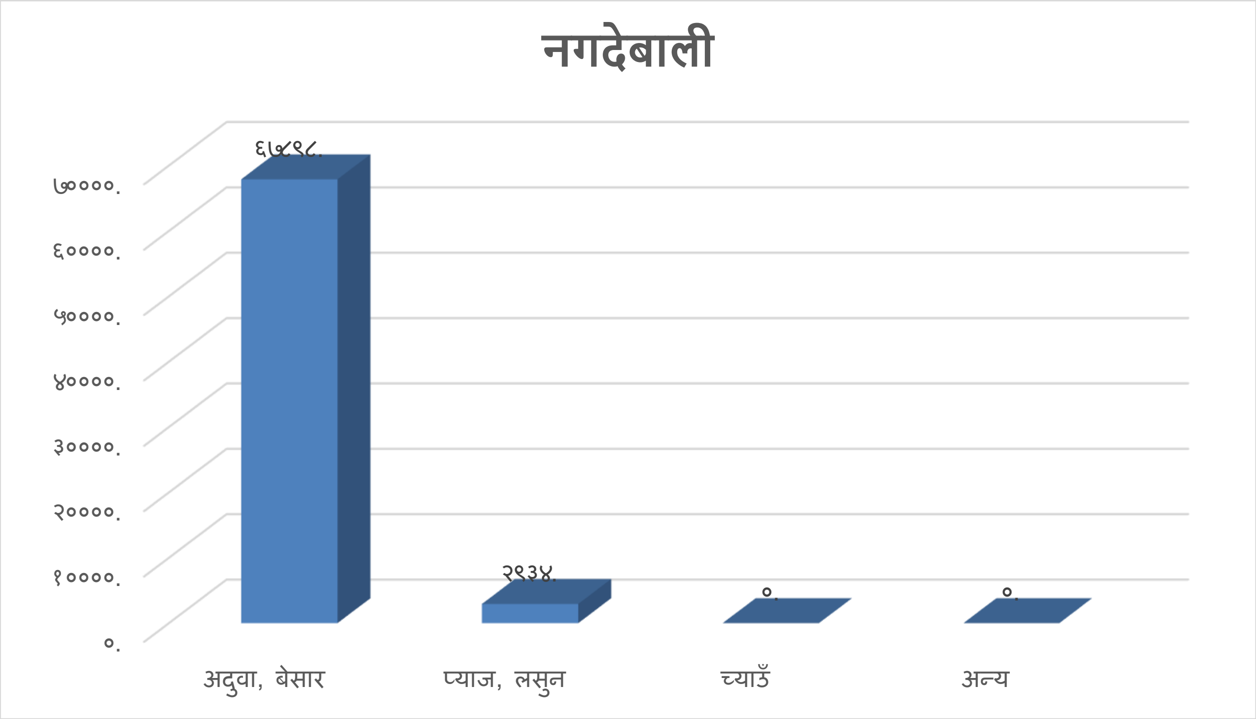

फलफूल

तालिका नं. २८:सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको नगदेबाली सम्बन्धी विवरण

फलफूल	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (केजी)
आँप, लिची	५.	३६.
केरा, मेवा	१६.	८४.
सुन्तला, कागती	१८८.	४८१११.
स्याउ, आरूबखडा	४.	१७.
अन्य	३.	२००.

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

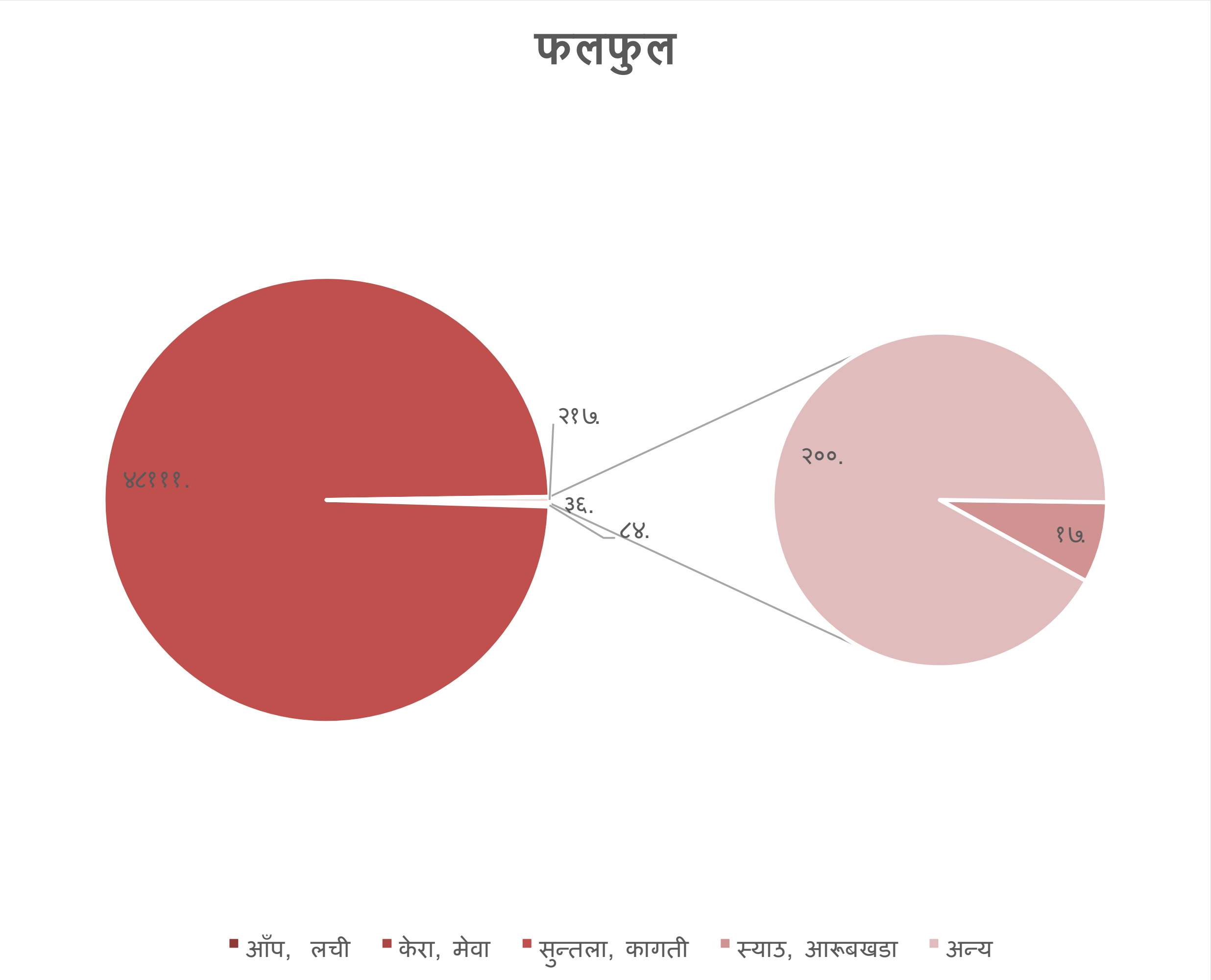

४.३.२ सिंचाई सुविधाको उपलब्धता

यस सिद्धकुमाखगाउँपालिका क्षेत्रमा रहेको नदि, ताल, खोलाको पानीलाई काँठ, स्याउला र ढुंगाले कुलोमा पानी फर्काइ आफ्नो परम्परागत श्रोत साधनको परिचालन गरी संचालित कुलोहरु सिंचाईका आधारशिला हुन् । सिंचाईका प्रमुख श्रोतहरु स्थानीय स-साना खोला/खोल्सीहरु हुन् । यी श्रोतहरु बाहेक गाउँमा खेतीयोग्य जमिनमा सिंचाई गर्न पानीको श्रोत छैन ।

कृषिको लागि उर्वर माटो भएको र गाउँमा ठुलो संख्यामा जनता कृषिमा नै निर्भर रहेको हुँदा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गरि सबै खेतीयोग्य जमिनमा सिंचाई सुविधा पुर्याउने सकेको खण्डमा रोजगारीका अवसर बढ्नुको साथै कृषि उत्पादनबाट पनि प्रशस्त उब्जनी र आम्दानी हुने देखिन्छ ।

तालिका नं. २९: सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा सिचाईको अवस्था

क्र.सं.	सिंचाईपरियोजनाको नाम	वडा नं.
१	काजिका बनर सिचाई कुलो	१
२	सिमलतरी सिचाई कुलो	१
३	तामादी सिचाई	१
४	बजाउने ढुङ्गा सिचाई	१
५	तल्लो काप्रेचौर पक्कीसिचाई	३
६	झारगाउँ पक्की सिचाईकुलो	३
७	पेधी सिचाई कुलो	५
८	नौधारी सम्मार सिचाईकुलो	४
९	हात्ती जुरा सिस्नेरीटाकुरा अधेरी फलाटे सिचाई	४
१०	गुइदे जिउला सात बोटेकुलो	५
११	खर्सेनी खोला पाखासिचाई	१
१२	जोगीदेरा सिचाई	१

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

४.३.३ खाद्यान्न, फलफूल तथा तरकारी बालीमा लाग्ने रोग तथा किरा

गाउँको कृषि उत्पादनमा धान, गहुँ, मकै, दलहन, तेलहन, तरकारी, फलफूल आदि नै मुख्य रुपमा रहेको पाइन्छ । सामान्यतया धानमा ब्लास्ट, खैरो थोप्ला, फेद कुहिने रोगहरु देखा परेको छ भने गहुँमा कालो पोके र सिन्दुरेजस्ता रोगहरु देखिन्छन् । यसैगरी मकैमा डाठ वा घोगा कुहिने र तरकारी आलु, सागपात आदिमा लेब्लाइट, मोजाइक, ओइलाउने, खोस्टे, अल्टरनेरिया, कवरट, ड्याम्पीङ्ग अफ, जरा कुहिनेजस्ता रोगहरु मुख्य रुपमा देखा पर्दछन् । फलफूलमा विशेषगरि कोत्रे, सेतो धुले रोग, भोजक पात गुजमुज्ज हुने, जरा कुहिने, ओइलाउने आदि रोगहरुको प्रक्रोपबाट कृषकहरु समस्याग्रस्त बनिरहेको देखिन्छ ।

४.३.४ आधुनिक पशुपालन सम्बन्धी विवरण

गाउँमा पशुपालनसँग सम्बन्धित सामुदायिक तथा सहकारी फर्महरुको विगत केहि वर्षदेखि उल्लेखनीय रुपमा स्थापित भएको देखिन्छ । शहरी स्थानमा यस्ता फर्महरुको स्थापना भएपनि ग्रामीण क्षेत्रमा भने आ-आफ्नो प्रयोजनको लागि आफै उत्पादन गर्ने गरेको पाइन्छ । पशुपालन व्यवसायबाट गाउँपालिकामा प्रशस्त मुनाफा कमाउन सकिने सम्भावना यस सर्वेक्षणबाट देखिएको छ । यस गाउँपालिकामा रहेका पशुपालनसँग सम्बन्धित सामुदायिक, सहकारी फार्म वा संस्थाहरुको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ३०: सिद्धकुमाखगाउँमा सञ्चालित आधुनिक पशुपालन फार्म

क्र.सं	पशुपालन फर्म (गाई,	वडा	फर्म रहेको	परिमाण	प्रोपाइटरको नाम

.	भैंसी, बाख्रा, बंगुर र कुखुरा) को नाम	नम्बर	ठेगाना (स्थान)	(बाख्रा संख्या)	
१	विरपनउन्नत बाख्रापालन फर्म	१	धानेटाकुरा	४५	रेशमबहादुर बुढाथोकी
२	सुनिलबाख्रापालन फर्म	१	कागखोला	२०	रमेशचलाउने
३	नवज्योतिकुखुरापालन फर्म	१	बाँझकाँडा	१००	आइतीबस्नेत
४	बस्नेतबाख्रापालन फर्म	२		२५	अतिरामबस्नेत
५	बुढाथोकीबाख्रा	२	चाख्लीघाट	२५	मेक बहादुरबुढाथोकी
६	बुर्तिलेकबाख्रापालन व्यावसायिक फर्म	३	फलाटे	४५	हरि बहादुररेउले
७	मिलनव्यावसायिक बाख्रापालन	३	फलाटे	३०	भुपेन्द्ररोका
८	सुमनबाख्रापालन फर्म	३	फलाटे	३०	टेक बहादुररेउले
९	जमुनाव्यावसायिक बाख्रापालन फर्म	३	फलाटे	४८	यम बहादुरबोहोरा
१०	दिपेशबाख्रापालन व्यावसायिक फर्म	३	फलाटे	२५	राम बहादुरबोहोरा
११	सिरिस्थास्थानीय कुखुरापालन फर्म	३	डाँडाकटेरी	१५०	कर्णबहादुर बुढाथोकी
१२	बोहोराकुखुरापालन व्यवसाय	३	फलाटे	१००	नर बहादुरबोहोरा
१३	निस्साकुखुरा फर्म	३	डाँडाकटेरी	१००	धनिरामबोहोरा
१४	बसन्तबाख्रा	३	डाँडाकटेरी	३५	रण बहादुरबोहोरा
१५	सिद्धबाख्रापालन फर्म	४	सितलटाकुरी	२७	धनसरीचलाउने
१६	जीवनज्योतिबाख्रापालन	४	सागेनी	३०	हरिहरचलाउने
१७	लालिगुरासबाख्रापालन फर्म	४	खार्वन	३०	धनी कुमारीचलाउने
१८	जागृतिबाख्रापालन फर्म	४	खार्वन	२५	कलिभानरावत

स्रोतः जिल्ला पशु कार्यालय, सल्यान

४.३.५ कृषि तथा पशु सेवासँग सम्बन्धित सामुदायिक संस्था तथा मानव संशाधन

तालिका नं. ३१: सिद्धकुमाखगाउँमा भएका कृषक समूह र पशुपालन समूह

वडानम्बर	कृषक समूह	पशुपालन समूह

	समूह संख्या	सदस्य		समूहसंख्या	सदस्य	
		म	पु		म	पु
१	२२	३७८	७३	०	०	०
२	२	१७	१८	०	०	०
३	६	७५	५५	२	३३	१२
४	७	१३१	३७	०	०	०
५	८	१७०	३७	२	४२	८
जम्मा	४५	७७१	२२०	४	७५	२०

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

तालिका नं. ३२: सिद्धकुमाखगाउँका व्यावसायिक कृषि फर्म र कृषि सहकारी

वडानम्बर	व्यावसायिककृषि फर्म			एग्रोभेट तथा विउ विजनकेन्द्र
	फर्म संख्या	सदस्य		संख्या
		म	पु	
१	३	२	१	०
२	०	०	०	०
३	२	२	०	२
४	०	०	०	०
५	०	०	०	०
जम्मा	५	४	१	२

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

४.३.६ कृषि बजार तथा हाटबजार

परम्परागत कृषि बजारीकरणमा उत्पादकहरुले व्यक्तिगत (असंगठित) रुपमा आफ्नो उपजको आफै बजारीकरण गर्ने चलन रहेको थियो । तर हालका दिनहरुमा विभिन्न खाले बजार शृंखला पार गर्दै उपजहरुको बजारीकारण प्रचलन विकास हुन थालेको भेटिएको छ ।सिद्धकुमाखगाउँपालिका निर्माण हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै यहाँका कृषिजन्य वस्तु बजारीकरणका ढाँचाहरु फरक-फरक तरिकाले अभ्यासमा आएको भेटिएको छ । यद्दपी हालसम्म पनि व्यवस्थित कृषि बजार भइसकेको छैन ।गाउँमा निम्नानुसारका विभिन्न ढाँचामा कृषि बजारीकरणका मोडलहरु विकास र अभ्यास भएको देखिन्छ ।

- डुलुवा कृषि बजारीकरण
- फुटपाथ कृषि बजारीकरण
- स्थायी खुद्रा कृषि उपज बिक्री स्थल
- फुटपाथ जिउँदो पशु. पंक्षी र माछा बिक्री स्थल
- स्थायी जिउँदो पशु, पंक्षी र माछा बिक्री स्थल
- पशुपंक्षीजन्य उत्पादनको बजारीकरण(दुध, मासु र अण्डा)
- बजारस्थलमा कृषि वस्तु बजारीकरण(सुपर स्टोर्स देखि मिनि मार्केटसम्म)

गाउँमा उल्लेखित कृषि उपज बजारीकरणका प्रवृतिहरुमा विशिष्ट चरित्रहरु देखिन्छन् । शुरुवातका दिनहरुमा उत्पादकले आफ्ना कृषि उपजहरु डोको, डालो, थुन्सेमा हालेर बजारसम्म बोकेर ल्याई सम्भावित ग्राहक/उपभोक्ता खोज्दै घरघर डुलेर वस्तुको बिक्री गर्नुपर्ने अवस्था थियो । अझ पनि कतिपय पर्व र मौसमहरुमा उत्पादकत्व चालु खर्चको जोहो गर्न यस्तै डुलुवा कृषि बजारीकरणलाई निरन्तरता दिइएको पाइन्छ । यस्तो अभ्यासमा उत्पादकत्व आफैं आउने क्रमको साटो विचौलिया कारोबारीहरुले पनि यहि प्रक्रिया अपनाएर कृषि उपज बजारीकरण गर्दै आएको पाइन्छन् । यो प्रक्रियाले रोजगारी सृजित गर्नुको साथै गाउँगाउँसम्म बजारको विस्तारमा टेवा पुर्याएको देखिन्छ । यस्ता विचौलिया कृषिजन्य पदार्थ विक्रेताहरुले ठेलागाडामा हालेर तथा फुटपाथ तथा कालोपत्रे सडक अतिक्रमण गरेर कारोबार गर्ने प्रचलन नै बसेको छ ।

४.४ पर्यटन विकास

४.४.१ पर्यटकीय स्थलहरुको विवरण

एउटा विशिष्ट भौगोलिक संरचनाले सृजना गरेको हावापानी, जनजीवन, वन वनस्पति र वन्यजन्तु तथा साँस्कृतिक विविधताको कारण नेपाल विश्वमा एउटा प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको रुपमा परिचित छ । पर्यटन हाम्रो लागि प्रकृतिले वरदान दिएको सम्पत्ति हो । अत्यन्त रमणीय विश्वकै उच्च हिमश्रृंखलाहरू, अनवरत बग्ने कञ्चन नदीहरू, तालतलैया, प्राकृतिक गुफा, विविधतायुक्त वनजंगल यहाँका प्राकृतिक निधिहरू हुन् । यहाँका साँस्कृतिक चालचलन तथा रहनसहन समेत पर्यटनका आकर्षक पक्षहरू हुन् ।

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको प्राकृतिक सौन्दर्यता, नदीनाला, वनजंगल र धार्मिक स्थलहरूको रमणीयतामा आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूको आकर्षण हुने गर्दछ । यहाँको साँस्कृतिक विविधता र प्राकृतिक सौन्दर्यता पर्यटकीय आकर्षणका पक्षहरू हुन् ।

यस गाउँपालिकाका प्रसिद्द पर्यटकीय स्थलहरु यसप्रकार छन्:

- कुमाख लेक
- सिद्ध गुफा
- सिद्ध मन्दिर
- ज्यामिरे गुफा
- कालिका मन्दिर
- मुर्तीलेखे ढुङ्गा
- शिव मन्दिर
- मालिका
- नागेश्वर मन्दिर
- कुरिल्ला तामाखानी

४.४.२ धार्मिक, ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थल सम्बन्धी विवरण

गाउँपालिकामा अवस्थित मोखलाको शिव गुफा, बाँफुखोलाको विजयधुरी, मख्लाम लेक, सुकिदह, अग्ला टाकुरा पार्क तथा भ्यु टावर, शारदा नदीको शिर लौराबाङ्ग, रानीपोखरी, जस्ता धार्मिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्व बोकेका पर्यटकीय स्थलहरूको थप प्रचार प्रसार तथा पर्यटक मैत्री वातावरणको प्रवर्द्धन गर्न सके सिद्धकुमाखको आर्थिक विकास र रोजगारीको शृजनामा महत्वपूर्ण योगदान हुन सक्ने देखिन्छ । साथै अन्य सम्भावित स्थलहरूलाई थप विकास गरी पर्यटक संख्या वृद्धि गर्न सके आर्थिक उपार्जन र प्रचार प्रसारमा वृद्धि हुने सम्भावना देखिन्छ । यस गाउँमा अवस्थित धार्मिक, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक स्थलहरूको विवरण तलको तालिकामा विस्तृत रुपमा उल्लेख गरिएको छ

तालिका नं. ३३ : धार्मिक,ऐतिहासिकतथापुरातात्विक स्थलहरूको विवरण

क्र.सं.	स्थलको नाम	वडा नं.	सडक को अवस्था	नजिकको बजार केन्द्र सम्मको दुरी (कि.मि.)	स्वामित्व	विशेषता
१.	ज्यामिरे गुफा	१	नपुगेको	३	व्यक्तिगत	प्राकृतिक
२.	कुरिल्ला तामाखानी	१	नपुगेको	३	नेपाल सरकार	प्राकृतिक
३.	नागेश्वर मन्दिर	१	पुगेको	०	सामुदायिक	धार्मिक
४.	कालिका मन्दिर, तल्लो बाँझकाँडा	१	पुगेको	४	व्यक्तिगत	धार्मिक
५.	कालिका मन्दिर, दुबेरी	१	पुगेको	३	सामुदायिक	धार्मिक
६.	सिद्ध गुफा	२	पुगेको	१२	व्यक्तिगत	धार्मिक
७.	कुमाख लेक	२	पुगेको	१८	सामुदायिक	धार्मिक/प्राकृतिक
८.	राधाकृष्ण मन्दिर	२	पुगेको	२	सामुदायिक	धार्मिक
९.	मुर्तीलेखे ढुङ्गा	३	नपुगेको	८	सामुदायिक	धार्मिक/प्राकृतिक
१०.	शिव मन्दिर	४	पुगेको	३	सामुदायिक	धार्मिक
११.	मालिका	५	नपुगेको	२.५	सामुदायिक	धार्मिक

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

४.५ उद्योग, व्यापार तथा बैंकिङ

कुनै पनि मूलुकको आर्थिक विकासमा उद्योगको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।वस्तुतः उद्योगधन्दा, कलकारखाना कुनै पनि मुलुकको विकास र सभ्यताका लागि पूर्वशर्त हुन् ।यस गाउँपालिकामा कृषि तथा वन पैदावारमा आधारित साना उद्योगहरु संचालनमा रहेका छन् । जडिबुटीमा आधारित केहि स-साना उद्योगहरुले व्यवसायीक उत्पादन शुर गरेको पनि देखिन्छ । यस बाहेक बेसार,अदुवा, भटमास, लगायतका कृषिजन्य घरेलु उत्पादनमा पनि क्रमशः व्यावसायिकता देखिएको छ ।गाउँले निजी क्षेत्रलाई विश्वासमा लिई पूर्वाधार सेवाको विकासमा निजी क्षेत्रको व्यावसायिकता, उद्यमशीलता, क्षमता, दक्षता एवं नवीनतम प्रविधिलाई मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासमा अधिकतम उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ साथै स्थानीय कच्चापदार्थमा विश्वासनीयता बढाई स्वदेशी उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्दै विदेश पलायन हुने युवाजनसंख्यालाई रोकेको खण्डमा यस गाउँको औद्योगिक विकास आँकलन उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने देखिन्छ।

४.५.१ बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी विवरण

यस सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा उद्योग व्यापार लगानी गर्न वित्तीय संस्थाहरुमा वाणिज्य बैंकहरु मार्फत कर्जा लगानी हुने गरेको देखिन्छ । यस बाहेक गाउँपालिकामा संचालित अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले पनि कर्जा उपलब्ध गर्दै आएका छन् भने गाउँपालिकाबासीहरुसँग रहेको रकमलाई निक्षेपको रुपमा स्वीकार गरि बचत पनि गरिदै आएको छ । यस गाउँपालिकामा निम्नानुसारका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु रहेका छन्।

तालिका नं. ३४: सिद्धकुमाखगाउँपालिकाका बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी विवरण

क्र.स.	बैंक, वित्तीय संस्था र सहकारीको नाम
१	ग्रामिण महिला आय आर्जन तथा ऋणससं. लि.
२	महिला जनचेतना ब.त.ऋ.स.सं. लि.
३	ढोरचौर कृषि स.सं. लि.
४	संविवनी कृषि स.सं. लि.
५	श्रृष्टी स्मृती कृषि स.सं. लि.
६	लक्ष्मी बैंक

७	तरुण कृषि स.सं. लि.

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

४.५.३ सहकारी सम्बन्धी विवरण

गाउँपालिकाको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा यहाँका सहकारी संस्थाको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । सहकारी संस्थाले स्थानीय स्तरको बचतलाई गाउँपालिका बाहिर जानबाट रोकी स्थानीय क्षेत्रमा विभिन्न आय मूलक कार्यमा लगानी गरिरहेका छन् । सहकारी संस्थाप्रति जनताको अपनत्व बढी र प्रशासनिक झन्झट पनि कम हुने हुँदा वित्तीय कारोबार क्षेत्रमा यहाँका जनताको पहुँच वृद्धि भएको देखिन्छ ।

गाउँमा उद्योग व्यापार क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्देश्यका साथ बचत तथा ऋण, कृषि र बहुउद्देश्यीय, आदि प्रकृतिका सहकारी संस्थाहरुबाट कर्जा लगानी हुने गरेको छ । साथै यी संस्थाहरुले नियमित रुपमा सदस्यहरुबाट बचन सङ्कलन पनि गर्दै आइरहेको पाइन्छ । यस गाउँपालिकामा रहेका सहकारी संस्थाहरुको विवरण माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद ५ : सामाजिक अवस्था

५.१ शैक्षिक तथा मानव संशाधन विकास

नेपाललाई अल्पविकसित राष्ट्रहरुको सूचीबाट मुक्त गराई विकासोन्मुख राष्ट्रको सूचीमा समावेश गराउन एवं दिगो विकासको लक्ष्य अनुरुप समावेशी र समन्याय आधारित शिक्षा सबैमा पुर्याउने संविधानले प्रदान गरेको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता सहित शिक्षा प्रणालीलाई आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको सेवाहरुको रुपमा विकास गर्ने, सबै तह एवम् विधाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने, शिक्षालाई रोजगारी उन्मुख बनाउने, गुणस्तरमा सुधार एवं व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गरी आर्थिक, सामाजिक विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्ने तर्फ राष्ट्रिय शिक्षा नीति र कार्यक्रम लक्षित गरेको चौथो आवधिक (२०७३/०७४/०७५/०७६) योजनामा उल्लेख गरिएको छ ।

कुनै पनि देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा शिक्षाले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । यसलाई मानव विकासको सूचकको रुपमा लिइन्छ । यसै सिलसिलामा यहाँ सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको शैक्षिक स्थिति देखाउन खोजिएको छ । विकासको प्रमुख आधारशीला शिक्षा हो । शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभाहरुको विकास हुन गई समग्र समाज र राष्ट्रमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने सर्वमान्य सिद्दान्त रहीआएको छ । सचेत, अनुशासित, तथा उत्पादनशील जनशक्ति निर्माण गर्नका लागि शिक्षा क्षेत्रको नै सर्वोपरी भूमिका अनिवार्य रहन्छ । आवधिक योजनाहरुमा गरिबी निवारण तथा चौतर्फी विकासका लागि शिक्षा क्षेत्रलाई मानव संशाधन विकासको एक शसक्त माध्यमको रुपमा नीतिगत रुपमा अवलम्बन गरिएको छ । नेपालको संविधान २०७१ को भाग ३, धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हकमा देहायबमोजिमको व्यवस्था गरिएको छ ।

- प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।
- प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र नि:शुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा नि:शुल्क पाउने हक हुनेछ ।
- अपाङ्गता भएका र आर्थिक रुपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम नि:शुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसमबन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बोजिम नि:शुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्दालय तह शैक्षिक संस्था खोल्ने र संचालन गर्ने हक हुनेछ ।

संविधान तथा योजनाको ठुल्ठुला बहस भएता पनि शैक्षिक गुणस्तरको हकमा अन्य मुलुकको तुलनामा उल्लेखनीय विकास भने भएको देखिदैन । शिक्षाले ज्ञान र सीपको प्रयोगात्मक परिवर्तन ल्याउने, पिछडिएको, विपन्न र अभावग्रस्त वर्गको सपना साकार गर्नुपर्दछ । देशको पक्षपोषण गर्ने, अवोध बालबालिका एवम् आवाज विहिनका पक्षमा रही देशलाई समृद्ध बनाउने परिकल्पनालाई साकार गर्नुपर्दछ । देशका लागि आवश्यक नेतृत्वदायी क्षमताको विकास, अथकरुपमा सिक्ने र सिकाउने प्रवृत्ति, सामाजिक र मानवीय मूल्यमान्यता र आत्मविश्वासजस्ता आधारभूत पक्षको विकास गर्न सघाउनु नै गुणस्तरीय शिक्षाको विशेषता हो । यस्तो शिक्षामा विश्लेषणात्मक र मौलिक सोचको पर्याप्तता हुनुपर्छ । निर्दिष्ट सिकाइमात्र स्तरीयता होइन । आज व्यावहारिक परिवर्तन, श्रमसँग आस्था, जीवनोपयोगी खोज, अनुसन्धान,

सान्दर्भिकता, देश र संस्कृतिप्रति प्रेम, नैतिक जिम्मेवारी, मौलिक रापमा विज्ञानको उपयोग गर्न स्तरीय शिक्षाको आवश्यता छ ।

सन् २०००–२०१५ सम्म कार्यान्वयनमा रहेका सहश्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) मध्ये उद्देश्य नं २ (Goal No. 2) सार्वभौमिक प्राथमिक शिक्षा रहेको थियो । MDGs पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपालको उक्त उद्देश्य प्राप्तिका बाटोमा आफ्नो गतिविधि केन्द्रित गरेको पाइन्छ । फलस्वरूप २०१५ को अन्त्यसम्म प्राथमिक तहमा खुद भर्नादर ९६.६ प्रतिशत पुगेको छ भने लैङ्गिक अनुपात समदरमा पुगेको छ । दिगो विकासका लक्ष्य (SDGs 2015-2030) को १७ मध्ये उद्देश्य ४ सबैका लागि समावेशी, समतामुलक र गुणस्तरीय शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइ रहेको छ । गुणस्तरीय शैक्षिक जनशक्ति उत्पादन गर्न, उद्यमशीलता विकास गर्न, प्रतिस्पर्धात्मक श्रमबजारमा रोजगारी प्राप्त गर्न यो उद्देश्यको कार्यान्वयन निर्देशित देखिन्छ ।

परम्परागत कृषि पेशामा आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्न, उद्यमशीलताको विकास र पूँजी लगानी मार्फत औद्योगीकरण गर्न मर्यादित रोजगारीको अवसर सृजना गर्न र समग्रमा मानव विकास मार्फत समृद्ध र समुन्नत देश विकास गर्न जीवनोपयोगी र व्यवहारिक शिक्षाको अहम् भूमिका रहन्छ । शिक्षा क्षेत्रको परिसूचकलाई त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ । यसै सिलसिलामा यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको शैक्षिक स्थिति देखाउन यहाँको साक्षरता स्थिति, शिक्षण संस्थाको विवरण, शिक्षक दरबन्दी विवरण, विद्यार्थीको भर्ना, तहगत तथा विषयगत शैक्षिक विवरण देखाउन खोजिएको छ जसबाट सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको शैक्षिक अवस्थालाई बुझी अगामी दिनमा सुधार गर्न नीति तथा कार्यक्रम बनाउन सकिन्छ ।

तालिका नं.३५: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको साक्षरतको विवरण

	पुरुष	महिला	जम्मा
साक्षर	3864	3924	7788
प्रमाणपत्रतहसम्म	611	513	1124
निरक्षर	1281	1566	2847
माध्यमिकतहसम्म	1365	1233	2598
स्नातकतहसम्म	146	97	243
अनौपचारिकशिक्षा	154	467	621
स्नात्कोत्तरतहसम्म	21	13	34
उल्लेखनगरेको	6	3	9
जम्मा	7448	7816	15264

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

५.१.१ शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण

औपचारिक शिक्षाको लागि शैक्षिक संस्थाहरूको निर्माण अनिवार्य शर्त हो । अन्य विषयहरूका अलावा सुविधा सम्पन्न शैक्षिक पूर्वाधारले शैक्षिक गुणस्तर मापनमा भूमिका खेल्दछ । यसै अनुरूप यस गाउँपालिकामा २०७५ सालसम्म सञ्चालन भैरहेका विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ३६: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

समुदायको पहलमा स्थापना गरिएको नाफारहित प्रकृतिको नेपाल सरकारबाट नियमित रुपमा नुदान पाउने गरि अनुमति वा स्वीकृतिप्राप्त विद्यालय सामुदायिक विद्यालय हो । त्यस्तै व्यक्ति/संस्था वा समुदायको पहलमा स्थापना गरिएका नेपाल सरकारबाट नियमित रुपमा अनुदान नपाउने गरी अनुमति वा स्वीकृतिप्राप्त विद्यालय संस्थागत विद्यालय हो ।

५.१.२ बालविकास केन्द्रको विवरण

बालविकास भन्नाले बाल्यावस्थाका नागरिकको जीवन रक्षा, उचित स्याहार, पालनपोषण, स्वास्थ्य स्याहार गर्न र उनीहरुमा अन्तरनिहित क्षमता तथा सम्भावनाको अधिकतम विकास गर्नु हो । यो विश्वव्यापी रुपमा स्थापित मौलिक हक हो ।

शिक्षा विभागले जारी गरेको'प्रारम्भिक बालविकास सम्बन्धी रणनीतिक पत्र, २०६१' ले 'बालविकास कार्यक्रमको अन्तिम लक्ष्य भनेको बालबालिकाको सुखी र समुन्नत जीवन सुनिश्चित गर्नु एवम् उनीहरुको विकासलाई सहज बनाउनु हो'भनेको छ । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको कार्यान्वयन सँगै ६४प्रतिशत बालबालिका बालविकासमा सहभागी भएर मात्रै कक्षा १ मा भर्ना भएको शिक्षा मन्त्रालयको दाबी रहेको छ ।

विशेष गरी बाल विकास शिक्षाका अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक सिर्जनात्मक पक्षको विकासका लागि अवसर प्रदान गर्नु ।
- सफा सुग्घर रहने बानीको विकास गर्नु ।
- सामाजिक मूल्यअनुरूप व्यवहार गर्ने बानीको विकास गर्नु ।
- विद्यालयप्रति सकारात्मक धारणा र व्यवहारको विकास गर्नु ।
- आधारभूत शिक्षाका लागि तयार पार्नु ।

५.१.३ सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रछात्राको विवरण

तालिका नं. ३७: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रछात्राको विवरण

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

उमेर समूह र लैंगिकताका आधारमा हेर्दा सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा १० वर्ष देखि १४ वर्षका कक्षा १ देखि कक्षा ८ सम्मको शैक्षिक स्तर हासिल गरेका विद्यार्थीको सबैभन्दा बढी संख्या रहेको छ । उमेर बढ्दै जाँदा क्रमशः पढाइको स्तर कम हुने वा छोड्ने प्रवृति उच्च रहेको देखिएको छ । यद्दपी आधारभूत शिक्षामा सबैको पहुँचमा विगतको तुलनामा ठूलो सुधार भएतापनि उच्च शिक्षामा भने अपेक्षाकृत सुधार भने देखिदैन । आधारभूत शिक्षामा उपलब्धी प्राप्त भएपश्चात उच्च शिक्षामा लगानी वृद्धि गरि दिगो विकासतर्फ अघि बढ्ने योजना निर्माण गर्नु जरुरी छ । पाको उमेर समूहका प्रौढ र वृद्धवृद्धाहरुमा शैक्षिक स्तर कम रहनु, विगतमा शिक्षाको पहुँचबाट टाढा रहेको जनसंख्या हाल पाको उमेर समूहमा परेकोले हुनसक्छ । बालबालिकाहरुको हकमा भने विद्यालय जाने परिवार संख्या राम्रो रहेको भेटिएको । त्यस्तै नर्सरी देखि उच्च तहसम्म सबै उमेर समूहका पुरुषको संख्या महिलाको भन्दा धेरै माथि रहेको पाइन्छ । यसको विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१.४ विद्यालय शान्ती क्षेत्र र विद्यालय सुधार योजना विवरण

नेपाल सरकारद्धारा २०६८ सालमा विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्रका रूपमा घोषणा गरिएको छ । यस घोषणालाई विभिन्न राजनीतिक दल,सामाजिक अभियन्ता एवं अभिवावकहरुले समर्थन एवम् आत्मसात गरी सकेको अवस्था रहेको छ । जसअनुसार यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकाले पनि गाउँका सम्पुर्ण विद्यालयलाई शान्ती क्षेत्रको रुपमा स्थापना गरेको छ । विद्यालय शान्ति क्षेत्र अवधारणा र साक्षरता अभियान थालनी भएसँगै विद्यालयमा कुनै पनि सशस्त्र गतिविधि हुन नहुने, विद्यालय राजनीतिक हस्तक्षेप बन्द हुनुपर्ने, बन्दहडतालबाट पढाइ प्रभावित हुन नहुने र विद्यालयमा कुनै पनि दण्ड, यातना वा भेदभावरहित तथा बालमैत्री रुपमा पठनपाठन हुनुपर्ने वकालत हुन थालेको देखिएको छ । यस्तै यहाँका सबै विद्यालयमा वार्षिक रुपमा विद्यालय सुधार योजना अद्यावधिक हुँदै आइरहेको छ ।

५.१.५ शिक्षक तथा शैक्षिक जनशक्ती विवरण

प्रदेशमा मानव संसाधन मन्त्रालयअन्तर्गत शिक्षा महाशाखाको परिकल्पना गरिएको छ । सो महाशाखाले प्रदेशभित्रको शैक्षिक निकायका कर्मचारी व्यवस्थापन, समसामयिक शैक्षिक मुद्दा र विवादको निरुपण, समकक्षता गुणस्तर नियन्त्रण तथा अनुगमन र समन्वयनको काम गर्दै आइरहेको छ ।

तालिका नं. ३९: सिद्धकुमाख गाउँका शिक्षक तथा शैक्षिक जनशक्ती विवरण

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

५.१.६ शैक्षिक संस्थामा उपलब्ध भौतिक पूर्वाधार तथा सुविधा

एक पछि अर्को गर्दै शिक्षाको खुड्किलो चढ्ने विद्यार्थीको पहिलो रोजाइ गुणस्तरीय शिक्षाप्रदायक शैक्षिक संस्था नै हो । साथै विद्यार्थी/अभिवावक ले गुणस्तरीय शिक्षाको सँगसँगै सुविधासम्पन्न शिक्षण संस्था छान्ने गर्दछन् । भौतिक पूर्वाधारको अलवा शैक्षिक संस्थाको कक्षा कोठा, शिक्षक, कलेजको अवस्था, शैक्षिक पूर्वाधार र शुल्क पनि विद्यार्थी/अभिभावकको लागि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । विद्यार्थीले क्यान्टिन, खेलमैदान, ड्रेस र स्वतन्त्रताको अवस्थालाई नजानिँदो तरिकाले चियाउँदै ती सुविधा उपलब्ध शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्राथमिकता दिने गरेका छन् ।

तालिका नं. ४०: सिद्धकुमाख गाउँका सामुदायिक विद्यालयको भौतिक विवरण

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

तालिका नं. ४१: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयको भौतिक विवरण

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

५.१.७ छात्रवृत्ति तथा अन्य लक्षित सुविधा उपलब्धताको अवस्था

शिक्षा ऐन, २०७४ अनुसार विद्यालयहरुले भर्ना भएका कुल विद्यार्थी संख्याको कम्तिमा दश प्रतिशतमा नघट्ने गरि तोकिएबमोजिम आर्थिक रुपमा विपन्न, अपाङ्ग, महिला, दलित वा जनजाती विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ ।

सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीका लागि दिवा खाजा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७३ मा स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुने खाद्य पदार्थबाट सम्बन्धित विद्यालयका खाजा व्यवस्थापन समितिले विद्यार्थीलाई खाजा उपलब्ध गराउने भनिएको छ । जसमा कार्बोहाइड्रेट समूह (शक्ति दिने) चामल, गहुँ, मकै, कोदो, फापर, जौ, आलु, तरुल, सखरखण्ड आदि समेटिएको छ । यस्तै, प्रोटिन समूहअन्तर्गत भटमास, सिमी, केराउ, चना, गेडागुडी, माछा, मासु र अन्डा पर्छन् । यसैगरी, शरीरका अंगहरूको सन्तुलित विकास र कार्य क्षमता वृद्धि गर्ने स्याउ, सुन्तला, जुनार, नासपती, मेवा, केरा र चिल्लो पदार्थ समूहहरू घिउ तेल, नौनी, दूध, दहीलगायत पर्छन् । बालबालिकालाई खाजा उपलब्ध गराउन विद्यालयगत तथ्यांकका आधारमा प्रतिविद्यार्थी दैनिक १५ रुपैयाँका दरले १ सय ८० दिनका लागि एकमुष्ट विद्यालयको खातामा निकासा गरिने प्रावधान रही आएको छ ।

तालिका नं. ४२: सिद्धकुमाख गाउँमा छात्रवृत्ति तथा अन्य लक्षित सुविधाको अवस्था

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

५.१.८ इन्टरनेट सुविधा उपलब्ध विद्यालय विवरण

तालिका नं. ४३: सिद्धकुमाख गाउँका इन्टरनेट सुविधा उपलब्ध विद्यालय विवरण

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

सूचना तथा प्रविधिको क्षेत्रमा अत्याधुनिक परिवर्तन आएपनि सिद्धकुमाख गाउँका बहुसंख्यक विद्यालयहरु यस सुविधाबाट बन्चित हुनुले यस गाउँको शैक्षिक विकासमा बाधा पुगिरहेको देखिन्छ । गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार गाउँका प्राय: धेरै विद्यार्थी र शिक्षकहरु कम्प्युटर र इन्टरनेटको प्रयोगबाट बन्चित रहेको पाइन्छ ।

५.१.१७ स्थानीय सरकारको शिक्षा क्षेत्रमा लगानी

विद्यालय तहको शिक्षा व्यवस्थापनको अधिकार संविधानले स्थानीय सरकारलाई दिएको छ । सरकारले ल्याएको अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐनले कक्षा ८ सम्म बालबालिकालाई अनिवार्य र निःशुल्क रूपमा पढाउनुपर्ने जिम्मेवारी पनि स्थानीय तहलाई नै दिएको छ । संविधानमा नै स्थानीय पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक निर्माण, प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विद्यालय, अनौपचारिक शिक्षा, खुल्ला तथा वैकल्पिक एवं निरन्तर सिकाई तथा विशेष शिक्षा सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड निर्माण, योजना कार्यान्वयन र नियमन गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई दिइएको छ । मौलिक हकअन्तर्गत सरकारले अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ल्याएको शिक्षा ऐन, २०७४ को यस गाउँमा प्रभावकारी रुपमा लागु गरिएको देखिन्छ ।

५.१.२१ बालमैत्री शिक्षा सम्बन्धी विवरण

हरेक अभिभावकले आफ्ना बालवालिकाले शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर सुनिश्चित भएको देख्न र सुन्न चाहन्छन । बालवालिकालाई कुनै किसिमको कठिन परिस्थिति र आघात पुगेको देख्न र सुन्न कुनै अभिभावकले पनि सक्दैनन् । त्रास एवम् भयको वातावरणमा बालबालिकालाई राख्यौ भने उनीहरूको कलिलो मष्तिष्कमा मनोवैज्ञानिक प्रभाव परी उनीहरूको सुन्दर भविष्यमा प्रतिकूल असर पर्ने हुनाले यसको जिम्मेवारी हामी सबैको रहन्छ । त्यसैले बालवालिकाले भयरहित वातावरणमा निर्वाध रूपमा पठन पाठन गर्न पाउने अवस्था सिर्जना गर्नु हामी सबैको दायित्व हो । सिद्धकुमाख गाउँपालिकाले पनि यस सम्बन्धी व्यवस्थालाई गाउँका सम्पुर्ण विद्यालयहरूमा प्रभावकारी रुपमा लागु गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२ स्वास्थ्य तथा पोषण

नेपालको संविधानले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई राज्यबाट प्राप्त हुने आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निशुल्क प्राप्त गर्ने तथा स्वास्थ्य सेवामा सबैको समान पहुँच रहने कुरालाई मौलिक हकको रुपमा प्रत्याभूत गरेको छ । राजनीतिक रुपमा १२ वडाहरुमा विभाजित यस गाउँपालिकाका धेरैजसो जनताले आवश्यकता अनुसार स्वास्थ्य सुविधा लिन सकेका छैनन् । गाउँका केन्द्र क्षेत्रका जनताहरुको पहुँच केवल प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र/स्वाथ्य चौकीसम्म रहेको छ । यद्दपी यी स्वास्थ्य केन्द्रबाट सम्पूर्ण रोगको निदान सम्भव छैन । स्वास्थ्य केन्द्रहरुमा पर्याप्त स्वास्थ्यकर्मी, स्वास्थ्य उपकरण, सामग्री र औषधीको उपलब्धता नहुँदा गाउँवासीहरु स्वास्थ्यगत समस्याबाट प्रताडित हुँदै आइरहेका छन् ।

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार करिब आधा जति जनसंख्याले गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट स्वाथ्य सेवा लिएको देखिएको छ । आर्थिक स्थिति मजबुत भएका तथा पहुँचवाला व्यक्तिहरुले मात्र यस सेवाको भोगचलन गर्दै आइरहेको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रमा आपतकालीन प्रसूति सेवाको कामको कारणले गर्दा उत्पन्न हुने परिस्थिति नै मातृ-मृत्युदरको सबैभन्दा प्रमुख कारण बनेको छ । समस्याको पहिचान गर्ने सन्दर्भमा ज्ञानको कमी, लक्षणहरुको गाम्भीर्यता सम्बन्धी बुझाइमा कमी, औषधी उपचार प्रणाली माथिको विश्वासमा कमी, स्वास्थ्य सेवाका लागि तय गर्नुपर्ने दुरी सम्बन्धी कुराहरु, सेवाको लागत, परम्परागत विश्वास, सामाजिक, आर्थिक अवस्था, जस्ता विविध प्रकारका तत्वहरुले गर्दा आपतकालिन सेवामा कमी आउने गरेको देखिएको छ ।

५.२.१ स्वास्थ्य संस्था सम्बन्धी विवरण

तालिका नं. ४४: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका स्वास्थ्य संस्थाहरूको विवरण

क्र.सं.	स्वास्थ्य संस्थाको नाम र ठेगाना	वडा नम्बर
१.	स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	२
२.	स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	१
३.	स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	५
४.	स्वास्थ्य इकाई, डाँडाकटेरी	३
५.	स्वास्थ्य इकाई, खार्वन	४

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७५

यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका विभिन्न वडाहरुमा स्वास्थ्य चौकी तथा स्वास्थ्य इकाईहरू रहेका छन् । जहाँ आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा स्वास्थ्यकर्मीहरुको संख्या पर्याप्त भएको देखिदैन । ग्रामिणस्तरमा उपचारात्मक स्थिति कमजोर रहेको पाइन्छ । यस गाउँपालिकामा रहेका स्वास्थ्य संस्थाहरुको विवरण माथिको तालिकामा देखाइएको छ । जसअनुसार सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा३ वटा स्वास्थ्य केन्द्र र २ वटा स्वास्थ्य इकाईहरू रहेका छन् ।

५.२.२ स्वास्थ्य संस्थामा कार्यरत स्वास्थ्य कर्मीको विवरण

तालिका नं. ४५: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका स्वास्थ्य संस्थामा कार्यरत स्वास्थ्य कर्मीको विवरण

क्र.सं.	स्वास्थ्य संस्थाको नाम र ठेगाना	वडा नम्बर	स्वास्थ्यकर्मी	
			स्वीकृत दरबन्दी	पूर्तिको अवस्था
१	स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	२	५	४
२	स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	१	५	४
३	स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	५	५	४
४	स्वास्थ्य इकाई, डाँडाकटेरी	३	२	२
५	स्वास्थ्य इकाई, खार्वन	४	२	२

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७५

तालिका नं. ४६: सिद्धकुमाख गाउँमा स्वास्थ्य संस्थामा कार्यरत स्वास्थ्यकर्मीको विस्तृत विवरण

क्र.सं.	स्वास्थ्य संस्थाको नाम र ठेगाना	वडा नम्बर	कार्यरत स्वास्थ्यकर्मी को संख्या						
			विशेषज्ञ चिकित्सक	सामान्य चिकित्सक	हे.अ.	नर्स	अहेव	अनमी	ल्याब टेक्निसियन
१	स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	२	छैन	छैन	१	०	१	२	०
२	स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	१	छैन	छैन	१	०	१	२	०
३	स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	५	छैन	छैन	१	०	१	२	०
४	स्वास्थ्य इकाई, डाँडाकटेरी	३	छैन	छैन	०	०	१	१	०
५	स्वास्थ्य इकाई, खार्वन	४	छैन	छैन	०	०	१	१	०

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७५

५.२.३ उपलब्ध स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधाहरु

तालिका नं. ४८: सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा उपलब्ध स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधाहरु

स्वास्थ्य संस्थाको नाम र ठेगाना		स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	स्वास्थ्य इकाई, डाँडाकटेरी	स्वास्थ्य इकाई, खार्वन
वडा नं.		२	१	५	३	४
सेवा तथा सुविधा	प्रसुति सेवा	छ	छ	छ	छैन	छैन
	ल्याब	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन
	क्लिनिक	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन

	एक्सरे सेवा	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन
	परिवार नियोजन	छ	छ	छ	छ	छ
	खोप सेवा	छ	छ	छ	छैन	छैन
	परामर्श सेवा	छ	छ	छ	छ	छ
	सुरक्षित मातृत्व सेवा	छ	छ	छ	छ	छ
	रक्तसंचार सेवा	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७५

५.२.४ खोप सम्बन्धी विवरण

बालबालिका भविष्यका निर्माता हुन् । यसर्थ पनि बालबालिका स्वस्थ र निरोगी रहनु आवश्यक छ । शिशु र बाल्य अवस्थामा उनीहरुलाई बी.सी.जी. एकपटक, डि. पि. टी. तीन पटक, दादुरा एक पटक, पोलियो र भिटामिन तोकिएको मात्रामा दिनै पर्दछ । बालबालिकाहरुको लागि पाँच वटै खोपहरु नियमित पुरा मात्रामा दिनु पर्दछ । नेपाल सरकारले राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ । खोप कार्यक्रमले उल्लेख्य रुपमा बालमृत्युदर घटाउन र विभिन्न रोगलाई रोकथाम गर्न सहयोग पुर्‍याएको पाइन्छ । जसले गर्दा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको बालमृत्युदर घटाउने लक्ष्य (एम.डि.जी. ४) प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ ।

बालबालिकाले बाल्य अवस्थामा लगाएको खोपले बालबालिकाको स्वास्थ्य निर्धारण गर्दछ । बालक स्वस्थ रहन बाल्य अवस्थामा लगाउनुपर्ने खोपहरु सबै पुरा गर्नु पर्दछ । खोप कार्यक्रम प्रभावकारी भएको खण्डमा बाल अवस्थामा जोखिम हुने रोगहरुबाट बच्चुको साथै बाल मृत्युदर पनि कम हुन्छ ।

तालिका नं. ४९ : सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा खोप सम्बन्धी विवरण

श्रावन २०७५ देखि असार २०७६ सम्म		
स्वास्थ्य संस्था	पूर्ण खोप	डिपिटी, हेपाटाइटिस बी खोप
स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	८८	७५
स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	६२	४२
स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	७३	९४
जम्मा	२२३	२११

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, सल्यान

५.२.५ सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी विवरण

बालबालिकालाई गर्भमा रहँदादेखि र जन्मेपछि स्याहार तथा रेखदेख गर्न नसकेको खण्डमा उनीहरु विभिन्न रोगबाट संक्रमित हुँदै आएको हामीले स्पष्ट देख्न सक्छौं । यसका विभिन्न कारण मध्ये कै एक प्रमुख कारण हो– बालबालिकाले गर्भमा रहँदा आवश्यक हेरचाह र स्वास्थ्य सुरक्षा नपाउनु ।

गर्भमा रहँदा मूलतः आमाको उमेर, पोषण, आराम, मादक तथा सुर्तीजन्य पदार्थको सेवन लगायतका अवस्थाले बालबालिकाको स्वास्थ्य निर्भर रहन्छ । बालबालिका स्वस्थ जन्मनका लागि गर्भवती महिलाले कम्तिमा पनि चारपटक नियमित स्वास्थ्य जाँच गराउनुपर्दछ र आवश्यक खोप (टि.टि.) तथा आइरन, भिटामिन चक्कीहरु नियमित सेवन गर्नुपर्दछ । कम उमेरमै गर्भवती हुँदा आमा र शिशु दुवैको स्वाथ्यमा हानी-नोक्सानी पुग्ने भएकाले सरकारले कानूनी रुपमा विवाह गर्ने न्युनतम उमेर २० वर्ष तोकिदिएको छ । तर १७ प्रतिशत किसोरीहरु (१५ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका) गर्भवती भएका वा आमा भइसक्ने गरेको सरकारी तथ्यांक (नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण-२०११) मा रहेको छ ।

सरकारले स्वास्थ्य सेवा विभागमार्फत सुरक्षित मातृत्व तथा नव शिशु स्वास्थ्यका लागि समुदायमा आधारित कार्यक्रम संचालन गरिरहेको छ । यसले आमा र बालबालिका दुवैको मृत्युदर घटाउन धेरै मद्दत पुर्याएको छ । तर पनि उक्त सेवाहरु कार्यक्रम केन्द्रित भएका कारण सबै लक्षित वर्गमा अझै पुग्न सकेको देखिँदैन । ग्रामिण भेगहरुमा समयमा नै गर्भवती महिला स्वास्थ्य चौकी नपुग्दा र स्वास्थ्यकर्मी पर्याप्त नहुँदा कति शिशुहरुको मृत्यु हुने गरेको सबैलाई जगजाहेर नै छ । सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ५०: सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा सुरक्षित मातृत्वको अवस्था

सुरक्षित मातृत्व विवरण			
स्वास्थ्य संस्था	ANC पहिलो भेट	ANC चौथो भेट	संस्थागत सुत्केरी
स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	५८	४३	२९
स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	४५	३९	९
स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	७०	४१	३२
जम्मा	१७३	१२३	७०

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, सल्यान

५.२.६ परिवार नियोजन सम्बन्धी विवरण

तालिका नं. ५१: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको परिवार नियोजन सम्बन्धी विवरण

	पुरुष	महिला	जम्मा
स्थायीसाधन	68	96	164
अस्थायीसाधन	3756	3837	7593
लागुनहुने	3624	3883	7507
जम्मा	7448	7816	15264

स्रोतः गाउँ तथ्यांक गर्वेक्षण, २०७६

तालिका नं. ५२: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको परिवार नियोजन सम्बन्धी विवरण

३ महिनामा परिवार नियोजन सम्बन्धी विवरण					
अवधि	कण्डम प्रयोगकर्ता (संख्या/१५०)	पिल्सका नयाँ प्रयोगकर्ता	डिपो नयाँ प्रयोगकर्ता	IUCD नयाँ प्रयोगकर्ता	Implant नयाँ प्रयोगकर्ता
चैत्र २०७५	१३.५	४	२७	०	१४

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, सल्यान

५.२.७ बाल स्वास्थ्य तथा कुपोषणको अवस्था

कुनै पनि ठाउँको पोषणको अवस्था त्यस ठाउँका बालबालिकालाई हेरेर सजिलै अनुमान लगाउन सकिन्छ । पोषित बालबालिकालाई कुनै पनि ठाउँको सामाजिक र आर्थिक विकासको सूचकको रुपमा हेर्न सकिन्छ । सरकारले पोषणलाई उच्च प्राथमिकता दिई ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरुलाई नियमित रुपमा बालवृद्धि अनुमान गर्दै आएको छ । बालबालिका सम्बन्धी महासन्धि-१९८९ ले समेटेर बालबालिकालाई अवहेलना,

बेवास्ता, हेलचेक्र्याइँ, दुर्व्यवहार, हिँसा लगायतबाट जोगाई खाना र पोषणको अधिकार सुनिश्चित गर्नूपर्ने उल्लेख गरेको छ । नेपालको संविधान, २०७२ ले पनि खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हकका रापमा राखेको छ । यो कार्य गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरु समेत कार्यरत रहेका छन् । कार्यक्रम संचालनको सहयोगका लागि गाउँमा स्वास्थ्य सञ्जाल विस्तार भएको छ ।

स्वास्थ्य र पोषण मानव जीवनको पहिलो महत्वपूर्ण आवश्यकता भएको र स्वस्थ नागरिकबिना राष्ट्रका अन्य विकास क्रियाकलापहरु प्रभावकारी हुन नसक्ने भएको हुँदा जनस्वास्थ्यको अध्ययन योजना तर्जुमा प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण हिस्सा हुन आउँछ । सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमा आधरित भई बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम, परिवार स्वास्थ्य कार्यक्रम, व्यस्थापन कार्यक्रम, प्राथामिक स्वास्थ्य सेवा पुनर्जागरण कार्यक्रम, रोग नियन्त्रण कार्यक्रम, स्वास्थ्य शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार कार्यक्रम, महामारी तथा रोग नियन्त्रण कार्यक्रम तथा क्षमता विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरु संचालन भई आएको पाइन्छ ।

तालिका नं. ५३ : सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा पोषणको अवस्था

वडा नं.	पोषण (०-२३ महिना)	पोषण (१२-५९ महिना)	पोषण (६-२३ महिना)
१	१३७	२५९	९८
२	१०७	१७७	७७
३	१२४	२२५	९२
४	१३२	२८७	१००
५	१२८	२७५	१००
जम्मा	६२८	१२२३	४६७

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, सल्यान

५.२.८ प्रमुख रोग र उपचार सम्बन्धी विवरण

तालिका नं. ५४: सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा रोगीको स्थिति

	पुरुष	महिला	जम्मा
स्वस्थ	6991	7169	14160

सामान्यरोगी	227	431	658
दिर्घरोगी	17	14	31
उल्लेखनगरेको	213	202	415
जम्मा	7448	7816	15264

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

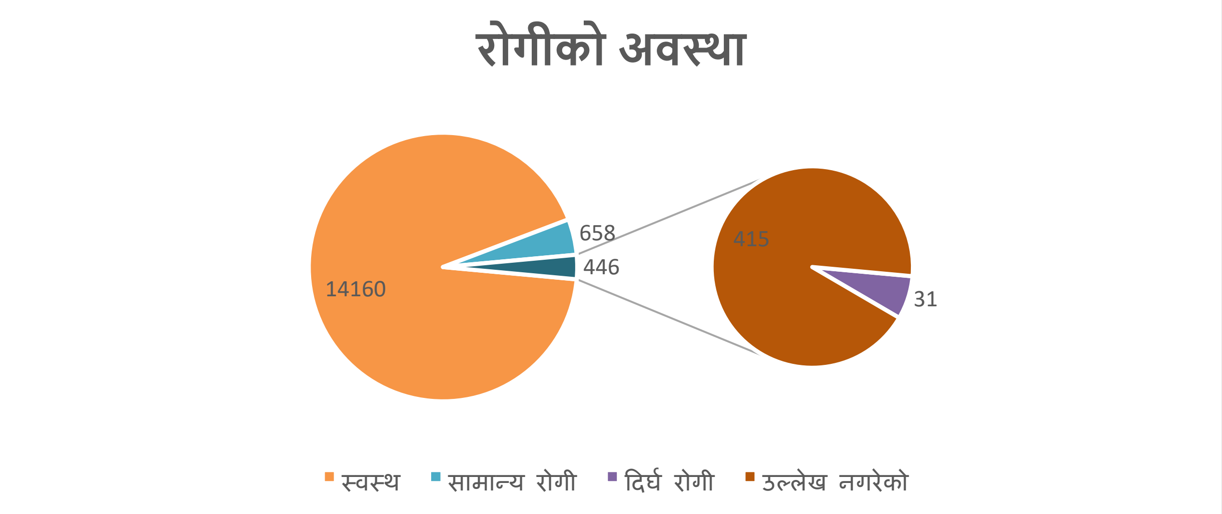

यस गाउँमा मुटु तथा रक्तनली समबन्धि रोग, मधुमेह, क्यान्सर, दिर्घ स्वाशप्रश्वास समबन्धी रोगीहरुको बाक्लो संख्या देखिएको छ । यसो हुनुको प्रमुख कारणहरु निम्नानुसार रहेका छन्:

- धुमपान र सुर्तीजन्य पदार्थ
- अपर्याप्त शारीरिक क्रियाकलाप
- अस्वस्थकर खानपिन
- मोटोपना
- मद्यपान
- वायूप्रदुषण

निमोनिया र पखाला

तालिका नं. ५५: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको निमोनिया र पखाला सम्बन्धी विवरण

समय	निमोनियाका घटना	निमोनिया उपचार	पखालाको घटना	CBIMCI उपचार
असार २०७५	२०	३०	४१	४१

श्रावन २०७५	२६	२६	२४	२४
भाद्र २०७५	३१	३१	२४	२४
असोज २०७५	३१	३१	१२	१२
कार्तिक २०७५	१०	१०	१०	१०
मंसिर २०७५	१७	१६	११	११
पुष २०७५	२०	२०	२१	२१
माघ २०७५	३०	३२	१०	१०
फागुन २०७५	१९	१९	१७	१७
चैत्र २०७५	२५	२५	३७	३४

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, सल्यान

टिबी

तालिका नं. ५६: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका स्वास्थ्य चौकीमा टिबीको अवस्था

श्रावन २०७५ देखि असार २०७६ सम्म		
स्वास्थ्य संस्था	दर्ता भएका टिबीका विरामी	उपचार भएका टिबीका विरामी
स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	२	०
स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	०	१
स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	०	०

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, सल्यान,२०७६

OPD विरामीको संख्या

तालिका नं. ५७: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा दर्ता भएका OPD विरामीहरू

श्रावन २०७५ देखि असार २०७६ सम्म दर्ता भएका OPD विरामीहरू		
स्वास्थ्य संस्था	महिला विरामी	पुरुष विरामी

स्वास्थ्य चौकी, सिद्धेश्वरी	१२६७	६४८
स्वास्थ्य चौकी, बाँझकाँडा	१२४८	९०८
स्वास्थ्य चौकी, चाँदे	१८०९	८५७
जम्मा	४३२४	२४१३

स्रोतः जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७६

५.३ खानेपानी तथा सरसफाई

मानव जीवनरक्षा र विकासका लागि सफा खानेपानी, आधारभूत शौचालय तथा उपयुक्त सरसफाइका बानीहरू अत्यन्तै महत्वपूर्ण रहन्छन् । यी आधारभूत सेवा बिना लाखौं मानव जीवन जोखिममा पर्दै आइरहेका छन् । खानेपानी तथा सरसफाईजन्य रोगहरू पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको मृत्युको मुख्य कारणहरू मध्येको एक हो ।

गरिबी, कठिन भू-बनोट र द्वन्द्वजस्ता चुनौतीहरू हुँदाहुँदै पनि खानेपानी तथा सरसफाइको सुविधा विस्तारमा नेपालले विगतका केहि दशकहरुमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल गरेको छ । सन् १९९० मा ४६ प्रतिशत घरधुरीसँग खानेपानीको सुविधा रहेकोमा हाल ९५ प्रतिशतसम्म खानेपानीको पहुँच छ । त्यसैगरी सन् १९९० मा ६ प्रतिशतबाट वृद्धि भई हाल ६२ प्रतिशतसँग सरसफाइको सुविधा उपलब्ध छ ।

फोहोरमैला व्यस्थापन

गाउँपालिकालाई सधैं सफा राखी वातावरणमैत्री घर, टोल, बस्ती, समाज बनाउने हेतुले राष्ट्रिय सरसफाई अभियानलाई निरन्तरता दिने क्रममा वडा नागरिक मन्च, नागरिक सचेतना केन्द्र, टोल विकास संस्था, टोल सुधार समाज र विपद व्यवस्थापन समितिको अगुवाई र सहकार्यमा टोल तथा वडास्तरका कैयौं पटक अभियानको रुपमा संचालन भएको पाइन्छ । यसबाट आम गाउँवासीहरुमा व्यापक रुपमा सरसफाई जागरणको लहर फैलिएको छ । सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा फोहरमैला व्यस्थापन एवम् पूर्वाधार विकास तर्फ फोहोर व्यवस्थापनका लागि हाललाई गाउँपालिकाले आफ्नै सवारीसाधनद्वारा नियमितरुपमा फोहोरमैला संकलन गरि व्यस्थापन गर्दै आएको छ । यस सम्बन्धी थप उपकरणहरुको व्यवस्थापन गर्न र व्यवस्थित ल्यान्डफिल साइट निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.४ महिला, बालबालिका तथा सामाजिक समावेशीकरण

५.४.१ बाल क्लव तथा सञ्जाल

बालबालिकाहरु संगठित भई आफूसँग सरोकार राख्ने विषयमा छलफल गर्न, प्रतिनिधित्व गर्न र आफ्नै क्षमता विकास, सचेतना लगायत बाल अधिकारको संरक्षण एवं प्रवर्द्धनमा विविध क्रियाकलाप गर्न बाल-समूह, बाल-क्लब, बाल-अधिकार मन्च आदिका रुपमा बालबालिकाहरु क्रियाशील रहेका छन् । बाल क्लव बाल-सहभागिताको एक शशक्त माध्यम बनेको छ । जसलाई बालबालिकासँग सम्बन्धित थुप्रै नीतिगत दस्तावेजहरुमा पनि उल्लेख गरिएको छ । बालबालिकाहरुलाई समूहमा आबद्ध गराउन र उनीहरुसँग सरोकार राख्ने विषयमा मत व्यक्त गर्नका लागि विभिन्न स्तरका नीति तथा योजना निर्माणदेखि कार्यन्वयन र अनुगमनसम्म बाल क्लबको प्रतिनिधित्वलाई मान्यता दिइएको छ ।

व्यक्तिगत रुपमा गाउँपालिकामा बालबालिकाको सहभागिता, सक्रियता र नेतृत्वमा विशेषगरी विद्यालयहरूमा गठन भैरहेका बालक्लबहरुले बाल अधिकार सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यहरु गरिरहेका छन् । बाल क्लवहरूले गरिरहेका कार्यहरूलाई देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- जन्मदर्ता प्रचारात्मक अभियान
- विद्यालय भर्ना अभियान
- बालश्रम न्यूनीकरण कार्यक्रम
- बालसहभागिता अभिवृद्धि कार्यक्रम
- बालबालिकालाई प्रदान गरिने खोप प्रचार कार्यक्रम
- नि:शूल्क शिक्षा प्रचारात्मक र प्रबर्द्धनात्मक कार्यक्रम
- भयरहित वातावरणमा शिक्षा पाउने अधिकारबारे प्रचारप्रसार
- वातावरणीय सुधार कार्यक्रम
- अभिभावक चेतानाशिक्षा कार्यक्रम

५.४.२ अपाङ्गताका आधारमा जनसंख्या

तालिका नं. ५८: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको अपाङ्गताका आधारमा जनसंख्या

वडा नम्बर	पुर्ण अपाङ्ग	आंशिक अपाङ्ग
१	५	११
२	१	९
३	४	१०
४	५	१०
५	३	१९

जम्मा	१८	५९

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा अपाङ्गताको अवस्थालाई हेर्दा अपाङ्गता भएको जनसंख्या ७७ रहेको छ । जसमध्ये पूर्ण अपाङ्गमा १८ जना रहेको देखिन्छ भने आंशिक अपाङ्गमा ५९ जना रहेका छन् । खासगरी व्यक्तिहरुमा अपाङ्गता हुने कारण आयोडिन नुनको प्रयोगको कमी, ग्रामिण क्षेत्रमा मुख नधुने समस्याका कारण जन्मजात अपाङ्गता, प्राकृतिक प्रकोप, दुर्घटना, कुपोषण, स्वास्थ्य उपचार नपाए, द्वन्द या विस्फोटक पदार्थको प्रयोग आदि रहेको देखिएको छ । जसलाई हटाउन प्रतिरोधात्मक र उपचारात्मक दुवै कार्य गरिनुपर्दछ ।

हालसम्म यस गाउँको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन केहि आयमूलक र सीपमूलक तालिमहरु संचालन गरिएता पनि यिनीहरुको आत्मविश्वासलाई बढाउन र समुदायबाट हुने उपेक्षाबाट मुक्त राख्न स्थानीय स्रोतसाधन र निकायहरुमा यो समुदायको पहुँच पुर्याउन विभिन्न कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

५.४.३ ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी विवरण

ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक संविधानले प्रत्याभूत गरेको छ । ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, नियमावली तथा राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनमा छन् । कुल जनसंख्याको ८ दशमलव १३ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक छन् ।

तालिका नं. ५९: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी विवरण

वडा नम्बर	ज्येष्ठ नागरिक (दलित)	ज्येष्ठ नागरिक
१	३३	५७
२	२७	४६
३	१७	४०
४	३२	४७
५	१२	३९
जम्मा	१२१	२२९

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा कुल ३५० जेष्ठ नागरिक भएको देखिन्छ । जसमध्ये दलित ज्येष्ठ नागरिकको संख्या १२१ रहेको छ भने ज्येष्ठ नागरिकको संख्या २२९ रहेको छ ।

जेष्ठ नागरिकका लागि परिवार, समुदाय र राज्यले विशेष ध्यान दिँदै घर परिवारका सदस्यले पनि यथोचित माया ममता, प्रेम र समय दिनुपर्छ । उनीहरूकालागि सिद्धकुमाख गाउँपालिकाले स्वास्थ्य सेवामा विशेष सहुलियत, बेसहारा र अशक्त जेष्ठ नागरिकलाई विशेष भत्ता वा लालनपालनको व्यवस्था, जेष्ठजनको उचित

रेखदेख, स्याहार, सामान्य स्वास्थ्य उपचारजन्य विषयमा अनुशिक्षण वा प्रशिक्षणको व्यवस्था, सञ्चार माध्यमबाट रेखदेख, स्याहार उपचारबारे जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.४.४ एकल महिला सम्बन्धी विवरण

तालिका नं. ६०: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका एकल महिलाको विवरण

वडा नम्बर	एकल महिला
१	३८
२	०
३	०
४	०
५	०
जम्मा	३८

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसार सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या मध्ये ३८ जना एकल महिला रहेको देखिन्छ ।

५.५ युवा तथा खेलकुद

राज्यको सामाजिक न्याय र समावेशीकरणको नीति अन्तर्गत स्वस्थ, सक्षम र अनुशासित नागरिक तयार गर्न खेलकुद तथा खेलाडीमा योजनाबद्ध लगानी गर्ने नीति रहेको छ । खेलकुद क्षेत्रमा स्वस्थ, प्रतिस्पर्धी जनशक्ति उत्पादन गरी गाउँपालिकाको चौतर्फी विकासलाई बल पुर्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यताअनुसार यस गाउँपालिका खेलकुदको विकास लागि प्रयासरत रहेको छ। यसको लागि गाउँपालिकाले विभिन्न खुला स्थानहरू छाडेको छ। ती स्थानहरूमा खेलकुदको लागि पूर्वाधारहरू निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ। खेलकुदलाई राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्ने एवं अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रको पहिचान अभिवृद्धि गर्ने माध्यमको रूपमा बिकास गर्ने देशको नीतिअनुसार विभिन्न तहमा विभिन्न प्रतिस्पर्धाहरूको आयोजना गरी खेलकुदको विकासमा योगदान पुर्याइरहेका छन्। यसका अतिरिक्त नेपाल सरकारद्वारा विगतमा गठन हुने जिल्ला खेलकुद विकास समितिबाट पनि कतिपय राष्ट्रिय दिवसहरूमा कतिपय खेलहरूको आयोजना गर्ने गरिएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा बालबालिका एवं युवा जनशक्तिको स्वस्थ शारीरिक विकासको लागि नभई नहुने खेलकुदको क्षेत्रमा अत्यन्त न्यून लगानी हुने गरेको देखिन्छ ।

सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा स्थानीय युवा क्लवको स्तरोन्नतिका लागि विभिन्न खेलकुद सामग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने, सामुदायिक रूपमा समन्वय गरी चिल्ड्रेनपार्कको व्यवस्था हुनुपर्ने, खेलकुद प्याराफिट सहित खेलमैदान, वडा स्तरीय खेल मैदानमा आवश्यक चारैतिर पक्की नाली सहित माटो भरान, वडाका सबै क्लवहरूलाई खेलकुद सामाग्री उपलब्ध गराउने आदि जस्ता कार्यहरू खेलकुद विकासको लागि गर्नुपर्ने

देखिन्छ । गाउँपालिकामा रहेका बालबालिका तथा युवाहरूमा रहेको खेलकुदप्रतिको रुचि मध्यनजर गर्दै गाउँपालिकामा रहेका संभावना पहिचान गरेको खण्डमा राष्ट्रिय खेलकुदमा टेवा पुग्ने देखिन्छ । यस गाउँपालिकामा व्यवस्थित रूपमा कुनै पनि खेल मैदानको स्थापना नभए तापनि विस्तारै केही स्थानहरूमा रंगशाला निर्माणको कार्य थालनी भइरहेको छ ।

खेलमैदान सम्बन्धी विवरण

खेलकुद क्षेत्रमा स्वस्थ, प्रतिस्पर्धी जनशक्ति उत्पादन गरी गाउँको चौतर्फी विकासलाई बल पुर्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यता अनुसार यस गाउँमा खेलकुदको विकास भएको पाइन्छ । यसको लागि गाउँले विभिन्न खुला स्थानहरू छोडेको छ । तर ती स्थानहरूमा खेलकुदको लागि खासै पूर्वाधार तयार भएको भने देखिदैँन । यस गाउँमा खेलकुद विकासका लागि सबै जसो विद्यालयमा खेलमैदान रहेका छन् ।

५.६ कला, भाषा तथा संस्कृति

भाषा, कला, साहित्य र संस्कृति समाजको ऐना हो र मुलुकको अमर निधि हो । जसले समाजको अवस्थालाई चित्रित गर्दै सभ्य, मानवीय मुल्य मान्यता स्थापित गर्न सृजनशील र समुन्नत समाज निर्माणमा अहम भूमिका निर्वाह गर्दछ । जीवमा जीवन्तता पर्याय कला, भाषा र संस्कृति हो । जीवनमा जीवन्तता त्यसबेला मात्र आउन सक्छ जब हामी आफ्नो भाषा एवं संस्कृति प्रति जागरूक हुन्छौं । भाषा एवं संस्कृति बिना हामीले भौतिक रूपमा जति सुकै प्रगति गरे पनि, परिवेशमा यसबाट कुनै लाभ हुदैन । भाषा एवं संस्कृति जीवित तब मात्र रहन्छ जब त्यो हाम्रो परिवेश हुन्छ ।

साहित्य, कला, संस्कृतिलाई अनुत्पादक क्षेत्र भनेर उपेक्षात्मक नजरले हेर्रिंदै आइनु, सरकारी निकाय यसबारे गम्भीर नदेखिनु, बौद्धिक क्षेत्र पनि कला, संस्कृति, भाषा, साहित्यबारे मुख नखोल्नु, साथै पुरानै सोचाइको निरन्तर बढुवाले मुलकमा कला, साहित्य, संस्कृति अपहेलित बनिरहेको अवस्था छ । कला, भाषा र संस्कृति समुदायका प्रमुख अंग हुन् । यिनको संरक्षण र विकास समुदायकै संरक्षण र विकास हो । देशको पहिचान नै कला, भाषा र संस्कृति हो भनेर बुझ्न र बुझाउन नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

हुन त हामीकहाँ साहित्य, कला, संस्कृतिलाई सधैं अनुत्पादक क्षेत्र भनेर उपेक्षात्मक नजरले हेर्रिंदै आइरहेको छ। तर देशको पहिचान यसैमा छ। सरकारी निकायले यसबारेमा गम्भीर बनेर सोचेको पाइँदैन। बौद्धिक क्षेत्रले पनि यसलाई गम्भीरतापूर्वक लिएको पाइँदैन। यो हिजोकै पुरानै सोचाइले हाम्रा कला, साहित्य, संस्कृतिको विकास हुन सक्दैन।

सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा नै पनि साहित्य, कला र संस्कृति मै सिंगो जीवन समर्पण गर्नेहरू धेरै छन्। राजनीति आफ्नो ठाउँमा छ। तिनका खेलाडीहरूले आआफ्ना तरिकाले खेल खेल्लान्। तर साहित्य, कला र संस्कृतिलाई मिचेर, कुल्चेर र चटक्कै विर्सेर विकासको नाममा सांस्कृतिक विनासको बाटोतिर लम्किनु हुँदैन। प्रतिभा खास भूगोल र सीमाभित्रका सम्पत्ति मात्र होइनन्, विश्व समुदायकै सम्पत्ति हुन्। यिनीहरूको संरक्षण गर्नु हामी सबैको दायित्व हो।

परिच्छेद ६: वन तथा वातावरण

नेपालको कुल भूभागको ४०.३६ प्रतिशत वन क्षेत्र र ४.३८ प्रतिशत भू-भाग अन्य काष्ठ तथा बुट्यान क्षेत्र गरी कुल ६६ लाख हेक्टर वन र बुट्यान क्षेत्रले ढाकेको छ भने बाँकी भ–भाग कृषि, बसोबास क्षेत्र र नदी क्षेत्रले ढाकेको छ । वन मन्त्रालयअन्तर्गत सञ्चालित 'वन स्रोत सर्वेक्षण परियोजना' (२०१०-२०१४) अनुसार नेपालमा प्रतिशतका हिसाबले मध्य पहाडी क्षेत्रमा ३७.८० %, उच्च पहाडी तथा उच्च हिमाली क्षेत्रमा ३२.२५ %, चुरेमा २३.०४ % र तराईका जिल्लामा ६.९० प्रतिशत वन रहेको छ। मध्यपहाडी क्षेत्रमा बसाईसराइका कारण छोडिएको र खेती नभएको जमिनमा रूख उम्रेको तथा सामुदायिक वनको संरक्षण राम्रो भएकाले अरू क्षेत्रको तुलनामा वन क्षेत्र बढेको वनविज्ञहरूको निचोड छ।

६.१ वन क्षेत्रको अवस्था

वन ऐन २०४९, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९, वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेका सन्धी सम्झौताहरू; जस्तै, जैविक विविधता महासन्धी लगायतका सन्धी-सम्झौताले वन र वातावरण संरक्षणका लागि स्व-स्थानीय र पर-स्थानीय रूपमा वनस्पतिको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । साथै राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाको रुखहरू कटान गर्दा १:२५ को दरले वृक्षारोपण गरी उक्त बिरुवाहरूलाई ५ वर्षसम्म स्याहार संभार गरी सम्बन्धित डिभिजन वन कार्यालयलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ ।

यद्दपी सरकारी तथ्यांकअनुसार तराईमा प्रतिवर्ष ०.४४ र चुरेमा ०.१८ प्रतिशतका दरले वन विनाश भइरहेको छ । अध्ययनले वन क्षेत्रको रूखको कुल जैविक पिण्ड, कुल कार्बन सञ्चित र जैविक विविधताको पनि अध्ययन गरेको थियो। अध्ययनले नेपालको वनमा एक अर्ब ५ करोड ५० लाख टन कार्बन सञ्चित रहेको देखाएको छ ।

तालिका नं. ६१: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको भू-अवस्था

क्र.सं.	भू-उपयोग	क्षेत्रफल (हे.)	प्रतिशत
१	कृषि क्षेत्र	२७५५	३१.६४
२	वन क्षेत्र	५१३६	५९

३	झाडी बुट्यान	१३७	१.५७
४	चरन क्षेत्र	५५	०.६३
५	अन्य	६२२.९	७.१५
	जम्मा	८७०६	१००

स्रोतः नापी विभाग, २०७६

सिद्धकुमाख गाउँको कुल भू-भाग मध्ये ५९ % क्षेत्रफल (५१३६ हेक्टर) वन क्षेत्रले ओगटेको छ । गाउँको भू-उपयोगबारे माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ । जिल्ला वन कार्यालयको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने गरि सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको वन क्षेत्रलाई व्यवस्थापन गरिएको छ ।नेपालको वनमा ४ सय ४३ प्रजातिका रूख छन् । यसमध्ये मध्य पहाडका वनमा ३२६, चुरेमा २८१, उच्च पहाडी तथा उच्च हिमालीमा २७५ र तराईका वनमा १६४ रूखका प्रजाति पाइएका छन् ।

सिद्धकुमाखगाउँपालिकामा पाइने प्रमुख बनस्पतीका प्रजातिहरूमाखोटे सल्ला, साल, साज, बाँझ, कटुस, लालीगुराँस, काफल, उतिस, चिउरी, पैयु, कोइरालो, वोटधाइरो, जामुन, सिसौ, टुनी, सान्दन, तिजु, टुनी आदि रहेका छन् र लघु वन पैदावारहरूमा खोटो, टिमुर, तेजपात, दारुहल्दी, काउलो, गोकुलधुप, अमला, रिठा, पाखनवेद, बोझो काफलको बोक्रा, आदि हुन् । त्यसैगरी सिद्धकुमाख गाउँमा निम्नानुसारका बन्यजन्तुहरू पाइन्छन् :

१) स्तनधारीः
कस्तुरी मृग, घोरल, झारल, थार, बाघ, फ्याउरो, चितुवा, बाँदर, भालु, स्याल, रतुवा, दुम्सी, पाखे वेत, खरायो, बँदेल, मलसाप्रो, ब्वाँसो आदि रहेको छन् ।

२) पंक्षीः
डाँफे, मुनाल, कालिज, तित्रा, कोईली, ढुकुर, बकुल्ला, पानी हाँस, गिद्ध, चिल, काग, गौथली, भंगेरा, लुँईते, लामपुच्छ्रे, च्याखुरा, मलेवा, लुइचे, जुरली, धनेस, हुचिल आदि विभिन्न प्रजातीका चराहरू रहेको अनुमान छ ।

३) सरीसृपः
छेपारो, अजिंगर, सर्प, सालक, आदि ।

४) उभयचरः
भ्यागुता र पाहाँ, आदि ।

५) किरा पुतलीः
खजुरो, कन्सुल्लो, पुतली, फट्याङ्ग्रा आदि ।

६.१.१ जैविक विविधताको अवस्था

नेपालको वन क्षेत्र वि.सं. २०१३ सालभन्दा अगाडि मुखिया, तालुकदार तथा गाउँलेहरूबाट रेखदेख हुँदै आएकोमा २०१३ सालमा निजी वनजंगल राष्ट्रियकरण ऐन लागु भएपछि निजी वन बाहेकका सबै वन सरकारको अधिनमा गयो । सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि पारिस्थितिक जैविक

प्रणालीलाई सन्तुलित रुपबाट कायम राख्न वन, बनस्पती तथा प्राणीहरू बिचको स्थापित सम्बन्धलाई दिगोरुपमा कायम राख्न सजगता अपनाउनुपर्ने देखिन्छ । दिगो विकासका निम्ती पूर्वाधार विकासको क्रममा हुने विनासलाई न्युनीकरण गर्न नितान्त आवश्यक छ । वातावरणीय सन्तुलनले वनस्पती वा प्राणीहरूको क्रमिक ह्रास र विनास हुँदै अन्ततः लोप हुने अवस्था हुन सक्छ । विषम हावापानीमा विभिन्न जात जातिका प्राणी र बनस्पती रहेको सिद्धकुमाखगाउँपालिका जस्ता गाउँमा वन संरक्षण र सम्बर्द्धनको कार्यमा स्थानीय बासिन्दाहरूको सहभागिता अपरिहार्य हुन पुगेको छ । यिनै कुराहरूलाई मध्य नजर गरी २०४९ सालमा स्थानीय बासिन्दाहरूलाई आफ्नो दैनिक उपभोग्य वन पैदावरको उपलब्धता गराउने उद्देश्य राखी सामुदायिक वन दर्ता गर्ने कार्यको थालनी भएको पाइन्छ ।

मानव जीवनको लागि जैविक विविधताको संरक्षण अपरिहार्य छ । दैनिक जिवनको लागि आवश्यक काठ, दाउरा, घाँसको लागि मात्र नभई पारिस्थीतिक तथा जैविक प्रणालीको सन्तुलनको लागि समेत जैविक विविधताको महत्वलाई दृष्टिगत गरी हाल यस गाउँमा सामुदायिक वन, कबुलियती वन, निजी वन, जस्ता अवधारणाहरूलाई व्यवहारमा लागु गरिएको छ ।

यस गाउँमा उपोष्ण, समशीतोष्ण जलवायुयुक्त भएको कारण यस क्षेत्रमा चिलाउने कटुस, तिजु, पैयू, उत्तिस, टुनी, खोटे सल्ला, साल, लालिगुराँसका प्रजातीहरूका विरुवाहरू पाइन्छन् । गैर काष्ठ पैदावरको रुपमा व्यापारिक र आयुर्वेदिक महत्वका दृष्टिकोणले उपयुक्त देखिएका बाँस, निगालो, लोक्ता आदि वनस्पति तथा पिपला, अमला, हर्रो, बर्रो, चाबो, चिराईतो, दालचिनी आदि जडीबुटीहरू यस गाउँका मुख्य लघुवन पैदावरहरू हुन् । मिश्रित जलवायुका कारण जिवजन्तुमा अनुकुल प्रभाव परेको छ र उनीहरूले यस किसिमको वातावरणमा सहजतापुर्वक आफुलाई खपाउन सकिरहेको पाइन्छ । गाउँको विभिन्न प्रकारको वन क्षेत्रले कस्तुरी मृग, घोरल, झारल, थार, बाघ, फ्याउरो, कालो चितुवा, बाँदर, भालु, चितुवा, स्याल, रतुवा, दुम्सी, पाखे वेत, डाँफे, मुनाल, कालिज, तित्रा, कोईली, ढुकुर, बकुल्ला, पानी हाँस, गिद्ध, चिल, काग, गौथली, भंगेरा, लामपुच्छ्रे, छेपारो, सर्प, सालक, भ्यागुता, पाहाँ, खजुरो, कन्सुत्लो, पुतली, फट्याङ्ग्रा आदि वन्यजन्तुहरूलाई बासस्थान प्रदान गर्दै संरक्षित गरेको छ । वर्षेनी वन क्षेत्र फडानी भई निर्माण क्षेत्र तथा कृषियोग्य भुभागमा परिणत हुनु र वन्यजन्तुहरूको वासस्थान एवं वन्य प्रजातीमा ह्रास हुनु जैविक विविधता संरक्षणका निमित्त विकराल चुनौतीका रुपमा देखिएको छ ।

गाउँको विषम हावापानीले जीवजन्तु र वनस्पतीहरूलाई संरक्षित गर्न सकिने खालका वासस्थान उपलब्ध गराइको भएतापनि जनसंख्या र बसाईसराइको अत्याधिक चाप र भुमीको उर्वरापनका कारण करिब ४ दशक अघिदेखि नै यहाँको वनक्षेत्र अतिक्रमण र वन फडाँनीको चपेटामा पर्न गएको छ ।

६.१.२ गाउँमा पाइने मुख्य वनस्पतिहरू

विविध प्रकारको भूबनोट र प्राकृतिक वातावरणका कारण सिद्धकुमाख गाउँलाई जैविक विविधताको भण्डारको रुपमा लिन सकिन्छ । यो गाउँलाई विशेष गरी सिमसार क्षेत्रको रुपमा चिनिन्छ । यहाँ पाइने मुख्य वनस्पतिहरूमा चिलाउने, कटुस, तिजु, पैयू, उत्तिस, टुनी, खोटे सल्ला, साल, लालिगुराँसका प्रजातीहरू पाइन्छन् । बाँस, निगालो, लोक्ता आदि वनस्पति तथा पिपला, अमला, हर्रो, बर्रो, चाबो, चिराईतो, दालचिनी आदि जडीबुटीहरू यस गाउँका मुख्य लघुवन पैदावरहरू हुन् ।

६.१.३ गाउँका लघु वन पैदावार

यस गाउँमा उपोष्णदेखि समशीतोष्ण ठण्डासम्मका विविध प्रजातीका वनजंगलहरू रहेकाले विविध महत्वका जडीबुटीहरू पाईन्छन् । तथापी प्राप्त हुनसक्ने जडिबुटीहरू र यसको संकलन बारे सूचनाको अभाव रहेको छ । विभिन्न प्रजातिका लघु वन पैदावरहरू गाउँमा पाइन्छन् । सिद्धकुमाखगाउँको वन क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका जडिबुटी तथा गैह्रकाष्ठ वन पैदावारहरू पाइन्छन् । मुख्य रुपमा पाइने गैह्रकाष्ठ वन पैदावारहरूमा काउलो, पिपला, साल, साज, टुनी, बाँझ, चुत्रो, ऐँसेलु, च्याउ, अमला, कुरिलो, हर्रो, बर्रो, बाँस, निगालो, अम्रिसो, रुद्राक्ष, घिउकुमारी, टिमुर, तेजपात, दारुहल्दी, गोकुल धुप, खोटे सल्ला, दालचिनी, चिराईतो, बेल, असुरो, चिउरी, यार्सागुम्बा, काफल, रिट्ठा, राजवृक्ष, ओखर, भ्याकुर, दतिवन, छतिवन, श्रीखण्ड, कटुज, वन तरुल, लालिगुराँस, कागती घाँस, पाखनवेद, काफलको बोक्रा, कालो जिरा, वोटधाइरो, सान्दन, लोक्ता, कोइरालो, भोर्ला, कालो मुसली, निम, सिमल, सालको पात, खोटो, सर्पगन्धा, लप्सी आदि मुख्य हुन् ।

६.१.४ गाउँमा पाईने वन्यजन्तु

(क) वन्यजन्तु

यस गाउँमा विभिन्न प्रजातीका स्तनधारी वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् । तिनीहरूमा मुख्य गरी कस्तुरी मृग, घोरल, झारल, थार, बाघ, फ्याउरो, कालो चितुवा, बाँदर, भालु, चितुवा, स्याल, रतुवा, दुम्सी, पाखे वेत आदि छन् ।

(ख) चराचुरुङ्गी

यस गाउँमा करिब विभिन्न प्रजातिका चराचुरुङ्गी पाइन्छन् । तिनीहरूमा मुख्य गरी डाँफे, मुनाल, कालिज, तित्रा, कोईली, ढुकुर, बकुल्ला, पानी हाँस, गिद्ध, चिल, काग, च्याखुरा, मलेवा, लुइचे, जुरेली, गौथली, हुचिल, भंगेरा, लुँईते, लामपुच्छ्रे, आदि छन् । यसबाहेक यहाँ बसाई सर्ने आउने चराहरूको मात्रा पनि प्रचुरमात्रामा रहेको छ ।

(ग) सरिसृप जिवजन्तुहरू

यस गाउँमा घिस्रने जीवजन्तुहरूमा छेपारो, अजिंगर, सर्प, सालक, आदि पाइन्छन् ।

(घ) माछा वर्ग

यहाँ पाइने विभिन्न प्रजातीका माछाहरूको लागि भने ताल क्षेत्र उत्तम बासस्थान मानिन्छ ।

(ङ) किरा पुतली

यस गाउँमा खजुरो, कन्सुत्लो, पुतली, फट्याङ्ग्रा, आदि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् ।

६.१.५ वन व्यस्थापन सम्बन्धी विवरण

वनको व्यवस्थापन तथा बजारको माग बमोजिम काठ/दाउरा आपूर्ति गर्न नेपालको सरकारले वैज्ञानिक वन व्यस्थापन कार्यविधि, २०७१ तर्जुमा गरि लागु गरेको छ ।वन मार्फत प्राप्त हुने वस्तु तथा सेवाको बजारीकरण, खाद्य सुरक्षाको लागि साझेदारी वनले उत्पादन गरेको काष्ठ, गैरकाष्ठ एवं वनजन्य सेवाको प्रवर्द्धन र बजारीकरण गर्ने कार्य गर्दा प्रशस्त रोजगारी सिर्जना हुने देखिन्छ । साझेदारी वनमा गरिने वन व्यवस्थापन कार्यबाट मात्र पनि हजारौं दिन रोजगारी सृजना हुन सक्ने देखिन्छ भने कार्बन एवम् गैर-कार्बन लाभको बजार व्यवस्थापन गर्न सकेको खण्डमा खाद्य सुरक्षामा समेत टेवा पुग्ने देखिन्छ ।

सामुदायिक वन

तालिका नं. ६२: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका सामुदायिक वनहरूको विवरण

क्र.सं.	सामुदायिक वनको नाम	वडा नं.	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी	जम्मा जनसंख्या
१	सिद्ध	४	४१.३७	५४	३६६
२	मुनाल	४	७५.	१११	८२१
३	तामाखानी	४	३७.९२	४२	३६५
४	कोईली	४	५७.५	११७	७६२
५	रोलखोला	५	८६.५३	६१	४५०
६	बस्नेढुङ्गा	५	२३०.	६७	४८२
७	तारादेवी	५	१६३.	९२	६१४
८	सयपत्री	४	८२.५	५७	३८६
९	मूनासंरक्षण	४	१३३.७२	१४६	९१४
१०	हरियालीबसन्त	४	१४४.३	८८	६०९
११	धुर्वतारा	५	११७.२	४२	२१३
१२	जनज्योती	५	५७.७५	११२	६४७
१३	देउराली	५	६९.४२	११२	६३७
१४	ठुलो पोखरी	१	९२.५७	७४	५०४
१५	सातगैरी	१	१२१.	४६	२२४
१६	छरिखोला	१	११९.५९	५३	३१३
१७	ठुलाचौर	१	८२.३६	६३	३७९
१८	चौतारी	१	६.९१	१२	७९
१९	सोता खोला	१	२६.	१५	९२
२०	सातगैरी	१	१२१.	३१	१९९
२१	जामुन गैरी	१	१६.९७	३०	१५१
२२	जलामारे	१	१५६.४५	१७२	३०३

२३	पारीवनपाखा	१	९७.	४५	३११
२४	चौखेढुङ्गा	१	७२.	४२	३३६
२५	राताමාटा	१	२४.५	४३	३५४
२६	पीपलचौतारी	१	१३.९८	१३	७०
२७	धनखनेटाकुरी	१	१२.५	२१	१४६
२८	दुबेरीखोला	१	१८.९६	३७	२२७
२९	सुसेलीकुसुम	३	२८९.६	१५२	१०५१
३०	हलोगारे	३	८१.९	६७	४३४
३१	दुबेरीचौर	३	१९३.९७	११४	५७१
३२	ठुलागैरा	३	४९.३	५०	२९८
३३	जलुके	३	१३३.२	८३	५२०
३४	कैलाशजागृति	२	१७६.६५	९०	५३१
३५	सिमखोली	२	१४७.७७	१०३	६७०
३६	लालझारी	२	९९.५५	८६	५०८
३७	कुमाखत्रिवेणी	२	१५७.७६	८१	५४९

स्रोतः जिल्लावन कार्यालय, सल्यान, २०७५

स्थानीय बासिन्दालाई वन संरक्षण र उपयोगमा सहभागि बनाउने नेपाल सरकारको निती अनुसार यससिद्धकुमाख गाउँमा पनि जिल्ला वन कार्यालय मार्फत सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन गरी वन हस्तान्तरण गर्ने काम पनि भइरहेको छ । विगतको समयमा थोरै जनसंख्याको तुलनामा प्रशस्त वन क्षेत्र भएकोले पनि वन संरक्षण भन्दा उपयोगमा मात्र जोड दिएको पाइन्छ तर गएको केही वर्षदेखि वन क्षेत्र वरिपरिका जनतामा नयाँ जागरण देखिएको छ । बढ्दो अतिक्रमण, लुकिचोरी हुने कटानी, चरिचरन, आगलागी आदि कारण र भैरहेको वन विनासले गाउँको अवस्था संवेदनशील भएको छ । सामुदायिक वनहरूमा विद्यमान संरक्षण र आफ्नो सामुदायिक वन प्रतिको लगावको परिणाम स्वरुप उजाड र मरुभूमीकरणतर्फ उन्मुख हुँदै खोला र खहरेहरूले ग्रसित भएका वनक्षेत्रहरू आज प्राकृतिक रुपमा संरक्षित भएका छन् । सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूसँग प्राविधिक ज्ञान र वनको उत्पादकत्व बढाउन आवश्यक पर्ने प्रविधिको अभाव खड्किएको छ । तसर्थ वन व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन सामुदायिक वनहरूलाई स्रोत, साधन र प्रविधियुक्त जनशक्तिको उपलब्ध हुनु जरुरी छ । उपभोक्ताहरूमा रहेका परम्परागत वन संरक्षण विधिहरूका अतिरिक्त नयाँ विधि र कार्यशैलीहरूको विकास गराउन जरुरी देखिन्छ । दक्षता अभिवृद्धिका निमित्त सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूलाई तालिम, गोष्ठी, सेमिनार र अवलोकन भ्रमणका अवसरहरू प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै, जिसस र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सहभागितामा सामुदायिक वनभित्र गैरकाष्ठ वनपैदावरको उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्न र विभिन्न तालिम गोष्ठी अध्ययन भ्रमणहरू गरिदै आएका छन् । यसले स्थानीय स्तरबाटै वन व्यवस्थापनका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई अघि बढाउन र वनक्षेत्रको उत्पादन बढाउन थप मद्दत मिल्ने देखिन्छ । सामुदायिक वनहरूको सुदृढीकरणका निमित्त जिल्ला वन कार्यालयको जनशक्ति मात्रले सम्भव नदेखिएकाले उक्त कार्यका निमित्त वनसँग आवद्ध विभिन्न गैससहरूलाई गाउँमा परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सामुदायिक वनहरूको संरक्षणमा प्रभावकारी उपायहरूको अवलम्बनले प्राकृतिक पुनरुत्पादन क्रमशः बढ्दै जाने देखिन्छ । वनहरूबाट काठ र दाउराको परम्परागत उत्पादन लिने प्रवृत्तिमा परिवर्तन गर्दै

जनतालाई गैरकाष्ठ पैदावारको उत्पादनतर्फ उन्मुख गराउनुपर्ने र वन्यजन्तुहरूको व्यवसायिक पालन लगायतका गतिविधिहरूबाट आय स्रोतहरूमा बृद्धि गर्न जनसहभागितामा विशेष जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

कबुलियती वन

तालिका नं. ६३: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका कबुलियती वनहरूको विवरण

क्र.सं.	कबुलियतीवनको नाम	वडानं.	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी
१	नारायण	१	३.६	५

स्रोतः जिल्लावन कार्यालय, सल्यान, २०७५

निजी वन

जिल्ला वन कार्यालय सल्यान, २०७५ का अनुसार यस सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा कुनै पनि निजी वन नभएको पाइएको छ ।

६.१.६ वृक्षारोपणका लागि खाली स्थान

वृक्षारोपण भन्नाले कुनै पनि भूभागमा रुख प्रजातिका बिरुवाहरू लगाई हुर्काउने कार्यलाई बुझाउँछ । वृक्षारोपणको सुरुवात मानव सभ्यताको प्रारम्भदेखि नै भए तापनि औद्योगिक वृक्षारोपणको सुरुवात दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात् भएको पाइन्छ ।

जन्मेपछि शिशुलाई ताप दिन दाउरा चाहिन्छ भने मृत्युपछि पनि लास जलाउन यही दाउराको आवश्यकता हुन्छ । यसैगरी बाँचुन्जेल चाहिने अक्सिजन पनि यही वृक्षले प्रदान गर्दछ । मानिसलाई श्वास फेर्न प्रतिदिन १७.५ के.जी. अक्सिजनको आवश्यकता पर्छ, जुन ७ वटा रुखहरूले प्रति रुख २.५ के.जी. अक्सिजन दिएर पुर्ति गरिदिन्छन् । समग्रमा, वृक्षारोपणको महत्त्व निम्न अनुसार रहेका छन्:

- खाना :
  रुखहरूबाट हामीले गाँस, वास र कपासको आवश्यकता परिपूर्ति गर्छौं । कृषिका लागि चाहिने पोषक तत्त्व जस्तै : फस्फोरस, पोटास, नाइट्रोजन आदिको पुर्ति गरिदिन्छ ।
- जल चक्रको नियमन :
  रुखहरूले वर्षातको पानीलाई आफ्नो हाँगा, काण्ड हुँदै जमिन मुनि पानीको भण्डारण गरी मूलको रूपमा पानी बाहिर आउन सहयोग गर्दछन् ।
- जैविक विविधताको संरक्षण :

एउटै रुखले सयौँ किरा, पुतली, चरा, स्तनधारीहरुलाई आश्रय स्थल प्रदान गर्नुका साथै रुखबाट झरेका पात, काठहरू कुहिँदा लाखौँ आँखाले नदेखिने व्याक्टेरिया, भाइरस, मृतजीवीहरुलाई पारिस्थितिक कार्य सुचारु गर्नमा सहयोग गर्दछन् ।

- प्राकृतिक प्रकोप न्यूनीकरण :
  वृक्षारोपण कार्यले जमिनको माटो अँठ्याई राख्ने र परेको पानीको गतिलाई कम गरी पानी जमिनमुनि जान सहयोग गरेर भूक्षय कम गर्नुका साथै रुखहरू भएको स्थानमा चिस्यान कायम हुन गई खडेरी कम गर्न समेत सहयोग गर्छ ।

- आर्थिक वृद्धि :
  वृक्षारोपणबाट औद्योगिक कच्चा पदार्थको आपूर्ति भई औद्योगिकरण मार्फत रोजगारी सिर्जना गर्न, व्यापार घाटा कम गर्न र राजश्व प्राप्त गरी समृद्धि हासिल गर्न मद्दत पुग्छ ।

नेपाल सरकार माननीय मन्त्रिस्तरको मिति २०७५/०३/०३ को निर्णयबाट आषाढ १४ गतेलाई राष्ट्रिय वृक्षारोपण दिवसको रूपमा मनाउने निर्णय भएको हुँदा उक्त दिनदेखि 'राष्ट्रिय वृक्षारोपण दिवस' मनाउन थालिएको छ । साथै, नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७६/०३/०८ को बैठकको निर्णय अनुसार गत वर्षको विश्व वातावरण दिवसदेखि एक नागरिक एक फलफुल बिरुवा रोपण अभियान शुभारम्भ भएको हुँदा सोही अभियानलाई सफल बनाइ मुलुकलाई फलफुलमा आत्मनिर्भर एवं निर्यातयोग्य मुलुकका रूपमा परिचित गराउनका लागि प्रत्येक वर्षको आषाढ १४ गते फलफुल लगायतका बिरुवा रोपण गरी देशव्यापी रूपमा वृक्षारोपण दिवस मनाउने, सबै निकायका हरेक पदाधिकारीहरू एवं कर्मचारीहरूले एक–एक वटा बिरुवा रोपण गर्ने, सबै निकायहरूले आ–आफ्ना कार्यालय परिसर एवं धार्मिक स्थल, सडक किनार, नदी उकास क्षेत्र, हैसियत बिग्रेका वन क्षेत्रमा फलफुल एवं औषधीजन्य वनस्पति रोपण गरी वृक्षारोपण वर्षको रूपमा घोषणा गरिएको छ ।

६.१.७ वनजन्य उत्पादन विवरण

नेपाल अथाह जैविक विविधता भएको देश हो । वनबाट हामीले जंगली फलफूल, तरकारी, च्याउ, मह, गिठा, भ्याकुर, पशुजन्य उत्पादनजस्ता खाद्यवस्तु उपयोग गर्दछौं । जंगली खानेकुरा स्वादिष्ट मात्र नभएर पौष्टिक पनि हुन्छ । साथै, दुःख परेको बेला वन खाद्यपदार्थको मुख्य श्रोत पनि हुन आउँछ । तथापि नीति र कानूनहरु भएता पनि खाद्य पैदावारको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोगमा गाउँपालिका मौन देखिन्छ । त्यस्तै गाउँपालिकाको कार्ययोजनामा पनि उपभोक्ता समूहद्वारा जंगली खाद्यवस्तु व्यस्थापनका पक्षमा खासै उल्लेखनीय काम भएको पाइएको छैन । काठ, दाउरा, घाँसपात, जडिबुटी र चरनका विषयमा थुप्रै प्रावधान भए पनि जंगली खाद्यवस्तुमाथि व्यवस्थापनको पक्षमा बेवास्ता देखिन्छ ।

६.२ जलस्रोत तथा जलाधार क्षेत्र

सामान्यतयाः पानी ढलोले ओगटेको र भौगोलिक रूपले छुट्टिएको भूभागलाई जलाधार क्षेत्र भनिन्छ । नदीनाला, खहरे, ताल, तलैया, पोखरी वा अन्य स्थानको निश्चित भूभागसम्म वरिपरिका डाँडा काँडा, पाखा, पर्वत, बेसी मैदान जुन जुन स्थानबाट पानी बगेर मिसिन आउने सम्पूर्ण धरातलीय क्षेत्रले वा पानी ढलो क्षेत्रले जलाधार क्षेत्र भन्ने जनाउँछ ।

चार 'ज' अर्थात् जल, जमिन, जङ्गल र जडिबुटीको दिगो व्यवस्थापनबाट देशले विकासको फड्को मार्न सक्ने अवस्था र अवसर छ । वास्तवमा जमिन नै जीवन हो, जमिन जति उर्वर राख्न सक्यो, त्यति नै उत्पादन बढ्छ जसबाट खाद्य, सुरक्षा, वन पैदावारमा आत्मनिर्भर भई स्वच्छ र स्वस्थ जीवन बाँच्न तथा समृद्धिको ढोका खोल्न मार्ग प्रशस्त गर्छ । भूमिको उत्पादन बढाउन माटोको संरक्षण अर्थात् भूसंरक्षण गर्नु प्रमुख शर्त हो । भूसंरक्षण भन्नाले माटोको सुरक्षा गर्नु हो, जुन जलाधारीय हिसाबले व्यवस्थापन गरिन्छ ।

नदि तथा खोला सम्बन्धी विवरण

जल सम्पदाको दृष्टिले नेपाल ब्राजिलपछि विश्वको दोस्रो सबैभन्दा समृद्ध राष्ट्र र एसियामा पहिलो राष्ट्र मानिन्छ । नेपालमा ६ हजारभन्दा बढी नदिनालाहरू रहेका छन् । यी नदीनालाहरूबाट सिँचाई सुविधा, खानेपानीको आपूर्ति, जल यातायात, पर्यटन र मत्स्य पालनको क्षेत्रमा बहुआयामिक रुपले प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ । तर समग्रमा जल उपयोग ज्यादै न्यून भई इन्धनका विविध साधनको प्रयोग गरिरहनु परेको कुरालाई नकार्न सकिन्न ।

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र तथा वडाहरूमा फैलिएर रहेका नदी, खोलानाला तथा पोखरीहरूले विभिन्न किसिमका जलचरहरू र पशुपंक्षीहरूलाई सुरक्षित बासस्थानको रूपमा आश्रय दिइरहेको पाइन्छ । साथै, यस्ता जलाधार क्षेत्रबाट पशुहरूले पानी पिउने र किसानहरूले समेत सिंचाइको लागि पानीको प्रयोग गर्दछन् । मानव वस्तीको क्रमिक विकास साथै अनुत्पादक पशुहरूको चरीचरण र उपयोगले प्राकृतिक जलक्षेत्रहरू सुक्ने साथसाथै नदीनाला तथा खोला छेउछाउ अव्यवस्थित बसोबास र त्यहाँबाट निस्किएका फोहोर र ढलले नदी तथा खोलाको स्वरूप बिग्रिने सम्भावना रहन्छ । त्यसकारण यी प्राकृतिक ताल तलाउ तथा खोलानालालाई संरक्षण गरी पर्यटकीय आकर्षण केन्द्रको रूपमा विकसित गर्दै लैजानुपर्छ ।

लौराबाङ शिर भएर मोखला, पटारे, चाख्लीघाट, ढोरचौर भएर बग्ने शारदा नदी नै यस गाउँको प्रमुख नदी हो । यो नदी सल्यान जिल्लाको दमदवाली भन्ने स्थान हुँदै दाङ्ग जिल्लाको विशाल बबई नदीसँग समाहित भई बर्दिया जिल्ला हुँदै भारततिर प्रवाहित हुन्छ । यस गाउँपालिका तथा समग्र जिल्लामै शारदा नदीलाई व्यवस्थित रुपमा उपयोग गरि वैज्ञानिक कृषि उत्पादनमा प्रयोग नगरिए तापनि जनस्तरबाट यसको परम्परागत विधि (Conventional Method) उपयोग गरि कृषि प्रणालीमा उल्लेख्य सुधार ल्याईएको छ । यद्दपि, यस नदीको छिमेकी जिल्ला बर्दियामा व्यवस्थित सिंचाईद्वारा हजारौं हेक्टर जमीनमा सिंचाई गरि कृषि उत्पादनमा वृद्धि गरिएको छ । यसका अलावा, यस नदीको जलविद्युतमा समेत प्रशस्त संभावना रहेको छ । तथापि, उपयोगको सम्बन्धमा दीर्घकालीन योजनाको खाँचो टड्कारो रहेको छ ।

शारदा नदीका अलावा अन्य नदी तथा खोलाहरूमा बाउनी खोला, खर्सेनी खोला, दुबेरी खोला, हाम्पाल खोला, चुरेनीगारे खोला, पटारे खोला, धारबास खोला, ज्यामिरे खोला, काकुरे खोला, कजेरी खोला, झारगाउँ खोला, फलाँटे खोला, गाबखोला, बेदखोला, आदि पर्दछन् ।

६.३ जैविक विविधता

गाउँपालिकाको पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि पारिस्थितिक जैविक प्रणालीलाई सन्तुलितरुपबाट कायम राख्न वन, वनस्पति तथा प्राणीहरु बीचको स्थापित सम्बन्धलाई दिगोरूपमा कायम राख्न सजगता अपनाउनु पर्ने देखिन्छ । दिगो विकासका निम्ति पूर्वाधार विकासको क्रममा हुने वनजंगल र पारिस्थितिक विनासलाई न्यूनीकरण गर्न नितान्त आवश्यक छ । वातावरणीय असन्तुलनले वनस्पती वा प्राणिहारको क्रमिक ह्रास र विनाश हुँदै अन्तत: लोप हुने अवस्था हुन सक्छ । विषम हावापानीमा विभिन्न जातजातिका प्राणी र वनस्पति रहेको यस गाउँपालिकामा वन संरक्षण र सम्वर्द्धनको कार्यमा स्थानीय बासिन्दाहरुको सहभागिता अपरिहार्य हुन पुगेको छ ।

यिनै कुराहरुलाई मध्यनजर गरि २०४९ सालमा स्थानीय बासिन्दाहरुलाई आफ्नो दैनिक उपभोग्य वन पैदावारको उपलब्धता गराउने उद्देश्य राखी सामुदायिक वन दर्ता गर्ने कार्यको थालनी भएको पाइन्छ । मानव जीवनका लागि जैविक विविधताको संरक्षण अपरिहार्य छ । दैनिक जीवनको लागि आवश्यक काठ, दाउरा, घाँसको लागि मात्र नभई पारिस्थितिक तथा जैविक प्रणालीको सन्तुलनको लागि समेत जैविक विविधताको महत्वलाई दृष्टिगत गरि हाल यस गाउँपालिकामा सामुदायिक वनजस्ता अवधारणालाई व्यवहारमा लागू गरिएको छ ।

साथै, बढिरहेको जनसंख्या, चोरी निकासी र आगामी दिनहरुमा उक्त वन क्षेत्रले मागेको आधारमा आपूर्ति गर्न नसक्ने वन पैदावारको हैसियतलाई विचार गर्दा यस क्षेत्रको जैविक विविधता व्यवस्थापन कार्य चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको देखिन्छ । यद्दपी हाल सामुदायिक वन संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोगमा सहभागी भइरहेका छन् ।

गाउँपालिकाको हावापानीले जीवजन्तु र वनस्पतीहरुलाई संरक्षित गर्न सकिने खालका वासस्थान उपलब्ध गराइएको भएतापनि यहाँको वनक्षेत्र अतिक्रमण र वन फडानीको चपेटा पर्न गएको । जैविक विविधता अन्तर्गत पर्ने स्थानीय कला संस्कृतिहरुको विविधतालाई जगेर्ना गर्दै धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण ठानिएका विभिन्न स्थानहरुको संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यस क्षेत्रमा पाइने गैरकाष्ठ वन पैदावारले यहाँका स्थानीय वासिन्दाका कतिपय महत्वपूर्ण आवश्यकता परिपूर्ति गर्नुका साथै सिद्धकुमाखगाउँपालिकाका ग्रामिण बस्तीहरुको जीवन स्तर उकास्न र खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस्ता पैदावारहरुले जैविक विविधताको संरक्षण गर्नुका साथै रोजगारी र आयआर्जनको आधार तथा साना उद्योगहरुलाई अवसर प्रदान गर्छन् । र, यसको लागि सरकार तथा सम्बन्धित निकायले नीति बनाउनु पर्छ ।

६.४ गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण

तालिका नं. ६४: सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण

क्र.सं.	संभावित प्रकोप	विद्धमान अवस्था	समय
१	भुकम्प	भूकम्पीयजोखिमका दृष्टिकोणले नेपाल ११ स्थानमा रहेको र गाउँमा भुकम्प प्रतिरोधात्मक भवनकम भएको, भवन आचार संहिता पूर्णरुपमा लागु नभएको पहाडी क्षेत्रमा अवस्थितरहेकोले	जुनसुकैसमयमा
२	भु-क्षयतथा पहिरो	गाउँकोभू–संरक्षण र बनोट जटिल र कमजोर भएको, गाउँमा भिरपाखाहरू प्रशस्त रहेको तथाविभिन्न हिमताल फुट्नसक्ने जोखिमका कारण यस गाउँका धेरै भाग पहिरोको लागि धेरैसंवेदनशील छन् ।	जुनसुकैसमयमा
३	आगलागी	गाउँकाधेरै जसो भु–भागमा घनावस्ती रहेको, सचेतनाको अभाव, अग्नी नियन्त्रणको अभाव, सिलिण्डर पड्कने आदि कारणले आगलागीको गाउँ संवेदनशील रहेको छ ।	जुनसुकैसमयमा

४	मौसमीसुख्खा	गाउँकाधेरै भागहरूमा खेतीपातीका लागि बर्षे पानीमै भरपर्नु पर्ने अवस्था रहेको र पानीनपरेमा नहरको सिचाईं नपुगेका क्षेत्रहरुमा मौसमी सुख्खा रहने गर्दछ ।	असार-भदौ
५	किटआतांक	जलवायुपरिवर्तन तथा बढी विषादि प्रयोगका कारणलाभकारी चरा, किरा लोप	खेतीमौसम
६	चट्याङ, असिना	बढीजसो बर्षायाम र पानी परेको समयमा	जुनसुकैसमयमा

स्रोतः सल्यान जिल्ला पार्श्व चित्र, २०७२

६.५ विपद् जोखिम व्यस्थापन

सिद्धकुमाख गाउँपालिकामा आउन सक्ने प्राकृतिक विपदहरु विशेषगरि जलवायू परिवर्तन, भूमण्डलीय तापक्रम वृद्धि, वातावरण प्रदुषण, वनजंगल फडानी, अत्याधिक कार्बन उत्सर्जन र प्राकृतिक सन्तुलन विरुद्ध हुने मानवीय गतिविधिका कारण उत्पन्न छन् । यस प्रकारका प्राकृतिक विपदबाट जोगिन एकीकृत विपद व्यस्थापन प्रतिकारी तथा पूर्व तयारी योजना निर्माण गरी विपदसँग सामना गर्ने र कमभन्दा कम धनजनको क्षति हुनेगरि तयार रहनु विवेकपूर्ण हुन्छ । दिर्घकालीन रणनीतिमा वातावरण संरक्षण र दिगो विकासका कार्यक्रमहरुलाई पूर्ण रुपमा पालना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अर्कोतर्फ स्वाभाविक भौगर्भिक प्रक्रियाको कारण जाने भूकम्पको जोखिमका हिसाबले नेपाल नै अत्यन्त जोखिमयुक्त क्षेत्रमा पर्ने हुँदा स्वाभिकतः सल्यान जिल्ला पनि उच्च जोखिम रहेको छ । भूकम्प न्यूनीकरण गर्ने उपाय नै नहुने हुँदा पूर्व तयारी र प्रतिकार्यका प्रभावकारी योजना निर्माण गर्ने र विशेष गरि भूकम्पीय जोखिमका हिसाबले जोखिम रहित घर र भौतिक संरचना निर्माण गर्दा राष्ट्रिय भवन निर्माण संहितालाई कडाइका साथ पालना गर्नुपर्दछ ।

यस गाउँपालिकामा विपद पूर्वतयारी, रोकथाम र अल्पिकरण, विपदको समयको प्रतिकारी र विपद पश्चात पुर्नस्थापना र पुनर्निर्माण तथा जलवायु परिवर्तन अनुकुलनका लागि आवश्यक पर्ने सेवा, सहयोग, सुविधा, उपलब्ध गराउने सरकारी निकाय वा सुरक्षा निकायहरु, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, स्थानीय संस्थाहरु र अन्य मानवीय सेवा प्रदायक संघसंस्था, वित्तीय संस्था, सहकारी, स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, निजी क्षेत्र आदिको उपलब्धता, पहुँच र सम्बन्धको बारेमा पर्याप्त अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दै यसबारे यथोचित व्यवस्था गर्न जरुरी देखिन्छ ।

परिच्छेद ७ : भौतिक विकासको अवस्था

७.१ यातायात पूर्वाधार

गाउँपालिकाको सबै वडाहरुमा पक्की सडकको विस्तार नभए पनि कच्ची सडकको विस्तार भईरहेको छ ।गाउँपालिकाका विभिन्न सडकहरूमा ट्र्याक्टर, साइकल, ट्याक्सी, मोटरसाइकल, बस, ट्रक, डोजरलगायतका विभिन्न सवारीसाधनहरुको उपयोग गरिएको देखिन्छ । यहाँ राजमार्ग, सहायक राजमार्ग, पक्की तथा कालोपत्रे, ग्राभेल र कच्ची सबै प्रकारका सडकहरु रहेका छन् । सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको बिच भू-भागबाट राप्ती राजमार्ग बनेको हुनाले तुल्सीपुर-मुसीकोट सडकखण्डमा कुद्रे सबै प्रकारका गाडीहरू यही क्षेत्र भएर जाने गरेका छन् । जसले गर्दा गाउँबासीहरूको यातायात पूर्वाधारमा सहज पहुँच रहेको अवस्था छ । सडक गुणस्तरका हिसाबले बजार क्षेत्रको अवस्था राम्रो रहेको छ भने ग्रामिण क्षेत्रमा कच्ची सडक रहेका छन्।

यससिद्धकुमाखगाउँपालिकाबाट दैनिक रुपमा सल्यान जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गासम्म नियमित गाडी संचालन हुँदै आएको छ । साथै, लामो दुरीको यात्राका लागिगाउँपालिकालेसिद्धकुमाखको मोखला, पटारे, चाख्लीघाट तथा ढोरचौर बाट दाङ, तुलसीपुर हुँदै नेपालगञ्जसम्म दैनिक बस संचालन गर्दै आइरहेको छ । त्यसका साथै, दैनिकरुपमा काठमाडौंसम्मको रात्री बस सेवा पनि संचालनमा आइरहेको छ ।गाउँपालिका केन्द्र देखि रुकुमको मुसिकोट, चौरजहारी सम्म बस, जीपलगायतका सवारीसाधनहरु दैनिक रुपमा संचालनमा आउने गरेका छन् भने गाउँको आन्तरिक सडक सञ्जालमा समेत नियमित रुपमा गाडीहरू सञ्चालनमा आइरहेका छन् ।

सडक संजालको विद्यमान अवस्था

सिद्धकुमाखगाउँपालिकाबाट सल्यान जिल्ला सदरमुकाम खलङ्गा,गाउँका विभिन्न वडाहरु, जिल्लाका विभिन्न गाउँपालिका तथा गाउँपालिका साथै देशका अन्य भागमा जानको लागि सडक सञ्जाल विस्तार भएको पाइन्छ ।

मुख्यगरीगाउँको मुख्य बजार केन्द्रहुँदैरुकुममुसिकोटजाने राप्ती राजमार्ग, लगायत यहाँका प्रमुख सडक सञ्जालको रुपमा रहेका छन् ।

नक्सा नं. ७:सिद्धकुमाखगाउँपालिकाको सडक सञ्जालको

तालिका नं. ६४: सिद्धकुमाख गाउँपालिकामाविद्यमान सडकको अवस्था

क्र.सं.	सडक कोड	सडकको नाम	समेटिने वडाहरू
१	A001	ढोरचौर-उचाल्ने-छापडाँडा-नाथेपिपल	३,४,५
२	A002	ढोरचौर-कालालेख-गुरुदासे-कैनकाँडा	२,३,४
३	B001	चाख्लीघाट-ओखरबोट-ठुलीजिमाली-थापाचौर-त्रिवेणी-रागेचौर	१,२
४	B002	कुमाख-ओरलगाउँ-भाङ्गाचौर-कुइयाझोल	२
५	B003	छापडाँडा-घरेली सडक	५,६
६	C001	उपल्लोबाँझकाँडा-हाम्पाल-सिमाना बजार	१
७	C002	पटारे-हाम्पाल-पल्लोहाम्पाल	१
८	C003	कागखोला-मेलचौर-बडाचौर	१
९	C004	ज्यामिरे-दुबेरी-उपल्लोबाँझकाँडा	१
१०	C005	त्रिबेणी-फेदिखोला-खानीगाउँ-कुमाख	२
११	C006	त्रिबेणी-भडारे-गोलटाकुरी-कुमाख	२,७
१२	C007	शान्तिबजार-रमलडाँडा-सिमधारा	३,७
१३	C008	शहरकारी-झारगाउँ-सिमपाखा-माझखर्क	३
१४	C009	तिनकुने-कालालेख	३
१५	C010	दह-राम्री-माझखर्क-सुने-झारगाउँ	३,५
१६	C011	माझखर्क-उचाल्नेबाटो	५
१७	C012	उचाल्ने-सल्लेरी-रतनताल-मुलखोला	४
१८	C013	चिनौली-खरबान	४
१९	D001	सतिपोल-बिचगाउँ	१
२०	D002	सौदोटा-धानेटाकुरा	४
२१	D003	हाम्पाल-रानीसल्ला	१
२२	D004	पटारे-कुकरेखोर	१,७
२३	D005	पटारे-मेलबोट-उपल्लोपटारे	१
२४	D006	ज्यामिरे-तल्लोबाँझकाँडा-ओलिदेरा	१
२५	D007	बेलौतीघारे-स्यानीजिउँला	१
२६	D008	बेलौतीघारे-स्याला	१
२७	D009	तल्लोबाँझकाँडा-खर्केडाँडा-मेलचौर	१,७
२८	D010	त्रिबेणी-मेलचौर	१
२९	D011	खानीगाउँ-इर्जाडाँडा	२
३०	D012	चाख्लीघाट-बडाचौर	२
३१	D013	चिसापानी रोड	२,७
३२	D014	सालघारी-बडाचौर-जलुके-डाँडाकटेरी	२,३
३३	D015	घरले-फेदिखोला	२
३४	D016	राराबराजु-काजीगाउँ-रोकागाउँ	२,६

३५	D017	भालुखोला-पल्लोकल्लेचौर	३,६
३६	D018	ढोरचौर-कल्लेचौर	३,७
३७	D019	शान्ति बजार-सिमलधारा	३
३८	D020	रमलडाँडा-सिम्तिटाकुरा	३
३९	D021	कुइयाझोल सडक	२
४०	D022	कुइयाझोल सडक	२
४१	D023	भाङ्गचौर सडक	२
४२	D024	मेलचौर सडक	२
४३	D025	जिउला-रागेचौर-डाँडाकटेरी	३
४४	D026	बाटुले-गटेर्ना-खानीगैरा	३
४५	D027	झारगाउँ सडक	३
४६	D028	माझगाउँ सडक	३
४७	D029	तिनकुने-काप्रेचौर	३
४८	D030	सौदोटा-उचाल्ने	४
४९	D031	चाँदे-सल्लेरी	४
५०	D032	माँझखर्क-मेलचौरी	५
५१	D033	करेनी-दारीमटाउरा	४
५२	D034	छिपछिपे-सिमटोल-सिस्नेरी	४
५३	D035	टाटा-करेन्जी	४
५४	D036	कजेरी-राम्री-दह	५
५५	D037	मेलचौरी सडक	४
५६	D038	कटुज्या-टाकुरा-धैरेनी	५
५७	D039	माथिलो बडागडाबाटो	५
५८	D040	बडाकाडा-खैरागारी	५
५९	D041	ठारागैरा-तल्लो घरेली	५
६०	D042	तिमिले-कोटबारा-सगिने	४,७
६१	D043	रतनताल-खारपुले	४,७

स्रोतः गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७६

यद्दपी, गाउँपालिका क्षेत्रमा पक्की सडकको संख्या भने ज्यादै न्यून रहेको छ । केहि सडकमा ग्राभेल गरिएको भए पनि कच्ची जस्ता देखिएका छन् । कच्ची सडकमा वर्षायाममा यातायात संचालनमा निकै कठिनाइ हुने गरेको छ ।गाउँले यी कच्ची सडकको स्तर उन्नति गर्न विशेष परियोजनाहरुल्याउनुपर्ने देखिन्छ भने सडकको विस्तार तथा पहुँचलाई पनि सहज बनाउँदै लैजानुपर्ने देखिन्छ ।

७.२ इन्धन उपयोग विवरण(खाना पकाउने इन्धनको आधारमा)

गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६ का अनुसारसिद्धकुमाखगाउँपालिकामा परिवारमा खाना पकाउन प्रयोग गरिने प्रमुख इन्धनको रुपमा काठ तथा दाउरा सबैभन्दा बढी २४०० घरधुरी(९७.८८प्रतिशत) प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी दोस्रोमा एल.पी. ग्याँस प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या ४८ (१.९६प्रतिशत), मट्टीतेल प्रयोग गर्ने ३ (०.१२प्रतिशत), विद्युत प्रयोग गर्ने ०.०४ %, गोबरग्याँस प्रयोग गर्ने धरधुरी ०.० % रहेका छन् । जसको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिकानं. ६५: सिद्धकुमाखगाउँको इन्धन प्रयोग विवरण

खानापकाउने इन्धन	१	२	३	४	५	जम्मा	प्रतिशत
दाउरा	५७९	४३३	४९९	४७०	४१९	२४००	97.88
एलपि ग्यास	१३	१५	१६	२	२	४८	1.96
मट्टीतेल	१	०	१	१	०	३	0.12
विद्युत्	०	१	०	०	०	१	0.04
वायोग्यास	०	०	०	०	०	०	0.00
अन्य	०	०	०	०	०	०	0.00
जम्मा	५९३	४४९	५१६	४७३	४२१	२४५२	१००

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

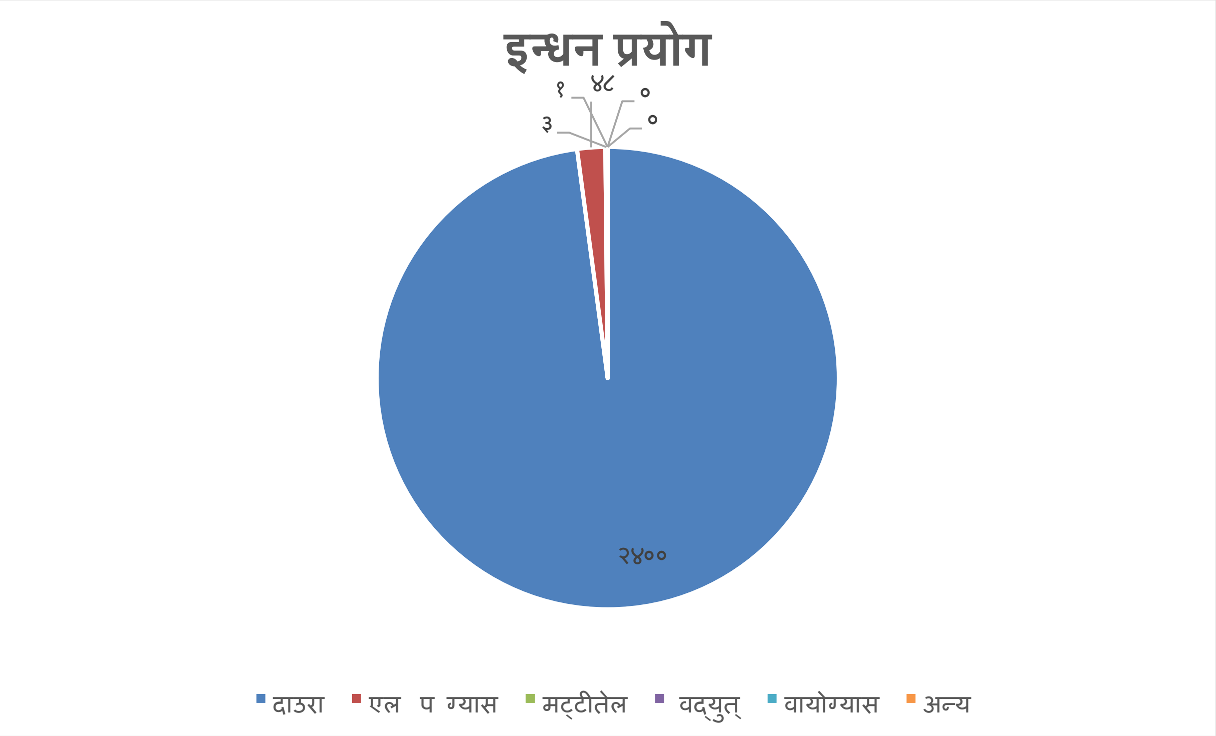

७.३ सञ्चार तथा प्रविधि

नेपालमा वि.सं.२०४८ सालसम्म सञ्चार माध्यमहरु सिमित थिए । वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनको सफलता पछि भएको २०४८ आम निर्वाचन पश्चात देशको सञ्चार क्षेत्रमा क्रान्ति नै आयो । देशका विभिन्न क्षेत्रमा पत्रपत्रिका(दैनिक, साप्ताहिक,पाक्षिकरमासिक), एफ.एम. रेडियो, केबल टेलिभिजन, स्थानीय तथा राष्ट्रिय टेलिभिजन, टेलिफोन, मोबाइल सेवा इन्टरनेटसेवाको विस्तार तीव्र गतिमा हुन थाल्यो । जसको प्रभाव देशका विभिन्न भागमा पनि विस्तारै पर्न गएको छ ।

७.३.१ हुलाक सम्बन्धी विवरण

गाउँमा आधा शताब्दीदेखि सञ्चार क्षेत्रमा सेवा पुर्याइरहेको हुलाक सेवालेयस गाउँपालिकामा कुल १ वटा गाउँपालिका हुलाक कार्यालयबाटगाउँभित्रर गाउँबाहिर एवं विदेशमा समेत हुलाक सेवा प्रदान गरिरहेको छ । हुलाक सेवा अन्तर्गत साधारण चिठीहरु, रजिष्ट्रीपत्रहरु, बिमा पुलिन्दा, धनादेशसेवा र बचत सेवाहरु संचालित छन् ।

७.३.२ दूरसञ्चार सम्बन्धी विवरण

यससिद्धकुमाखगाउँपालिकाका वडा केन्द्रहरुमा नेपाल टेलिकम(NTC)को मोबाइल नेटवर्क मध्यम अवस्थामा रहेको छ भने अधिकांश क्षेत्रहरुमाकमजोर रहेको पाइएको छ । त्यस्तै संचार सम्बन्ध कायम गर्नका लागि यहाँका जनताहरुले NTC, Ncell, Sky लगायत सबै किसिमका मोबाइल सिमहरु प्रयोग गरिरहेको भेटिएको छ ।

साथै,सिद्धकुमाखका प्रमुख बजारहरूमा टेलिकमको ल्याण्ड लाईन टेलिफोन सेवा समेत उपलब्ध छ । त्यति मात्रै नभएर केहि विद्यालय, कार्यालय, होटल तथा कम्युनिकेशन सेन्टरहरुमा एडीएसएल मार्फत इन्टरनेटसेवा उपलब्ध छ ।

७.३.३ रेडियो स्टेशन सम्बन्धी विवरण

यससिद्धकुमाखगाउँपालिकामा हाल कुनै पनि एफ.एम.स्टेशन रहेको अवस्था भएपनिगाउँका विभिन्न स्थानहरूमा सल्यान जिल्ला र आसपासका अन्य जिल्लाहरु-सुर्खेत, रुकुम, रोल्पा, दाङ लगायतका जिल्लाबाट प्रशारण हुने विभिन्न एफ.एम. रेडियोहरु सुन्न सकिन्छ ।

परिच्छेद ८ : विकास सुचकाङ्क

८.१ मानव विकास सुचकाङ्क (HDI)

मानव विकास सुचकले तीनवटा कुरालाई आधार बनाएको छ । जसमा आम्दानी, शिक्षा र सापेक्षित आयु छन् । यी तिनवटै परिसुचकलाई समावेश गरी मानव विकासको सुचक निर्धारण गरिएको छ । हरेक देश-ठाउँका जनताको स्वास्थ्य स्थिति, शैक्षिक अवस्था, तथा जीवन स्तरको अवस्था मापन गरी स्तर निर्धारण गर्ने प्रयोजनको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको विकास कार्यक्रम (UNDP) ले विकास गरेको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा प्रतिव्यक्ति आयका सूचकहरूको संयुक्त सूचकाङ्क नै मानव विकास सूचकाङ्क हो ।

UNDP नेपालले हालै नेपालका सबै जिल्लाहरूको मानव विकास सूचकाङ्कको मान समेटिएको नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४ सार्वजनिक गरेको छ । यो प्रतिवेदन अनुसार सल्यान जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.४४१ (नेपालको ०.४९०) रहेको छ । अर्थात् सल्यान जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क नेपालको राष्ट्रिय औषत भन्दा कम देखिन्छ ।

मानव विकास सूचकाङ्कको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थान ओगट्न सफल काठमाण्डौं जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६३२ रहेको छ भने दोस्रो स्थानमा ललितपुर मानव विकास सूचक ०.६०१ रहेको छ । पुच्छारमा रहेको बाजुरा जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.३६४ रहेको छ ।

मानव विकास सूचकाङ्कका अवयव सूचकहरू हेर्ने हो भने सल्यान जिल्लाको हरेक व्यक्ति बाँच्ने अपेक्षित औषत आयु (Life Expectancy) ६८.८० वर्ष र यसको सूचक ०.७३०, प्रौढ साक्षरता दर (Adult Literacy) ५५.५० प्रतिशत र यसको सूचक ०.५५५, शिक्षा आर्जनमा खर्चेको औषत समय (Mean Years Of Schooling) ३.१७ वर्ष र यसको सूचक ०.२११ तथा कुल राष्ट्रिय प्रतिव्यक्ति आय (Per Capita Income) ७८६ अमेरिकी डलर र यसको सूचक ०.३४४ रहेको देखिन्छ ।

तालिका नं. ६५: मानव विकास सुचकको विवरण

क्षेत्र	स्वास्थ्य		शिक्षा				आम्दानी		मानव विकास सुचक
	सापेक्षितआयु		प्रौढ साक्षरता		विद्यालय जाने मध्यम वर्ष		प्रतिव्यक्ति आम्दानी		ज्यामितीय मध्यक
	मान	सुचक	मान	सुचक	मान	सुचक	मान	सुचक	
नेपाल	६८.८	०.७३	५९.५७	०.५९६	३.९	०.२६	११६०	०.४०९	०.४९
सल्यान	६८.८	०.७३	५५.५	०.५५५	३.१७	०.२११	७८६	०.३४४	०.४४१

स्रोतः मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४

तालिका नं. ६६: सिद्धकुमाख गाउँपालिकाको विकास तथ्यांक

क्र.सं.	विवरण	मान
१	सापेक्षितआयु	५८
२	विद्यालयजाने मध्यम वर्ष	६
३	अपेक्षितविद्यालय जाने वर्ष	१२
४	वार्षिकआम्दानी	८५,६७४.६३

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

तालिका नं. ६७:सिद्धकुमाख गाउँपालिकाका विकास सुचक

क्र.सं.	सुचक	मान
१	मानव विकाससुचक	०.४६६
२	सापेक्षितआयु सुचक	०.५८५
३	शिक्षासुचक	०.५३३
४	आम्दानीसुचक	०.३२४

स्रोतः गाउँ तथ्यांक सर्वेक्षण, २०७६

८.२ मानव गरीबी सुचकाङ्क (HPI)

अपेक्षित औषत आयु ४० वर्ष वा सो भन्दा कम भएको जनसंख्याको प्रतिशत, प्रौढ निरक्षरता, सुरक्षित खानेपानी नपुगेको जनसंख्याको प्रतिशत तथा कुपोषित ५ वर्ष भन्दा मुनिका बालबालिकाहरूको प्रतिशत जस्ता सूचकहरूको संयुक्त सूचकाङ्कको रुपमा विकास गरिने मानव गरीबी सूचकाङ्कको स्थिति हेर्दा सल्यान जिल्ला मानव विकास सूचकाङ्कको स्थिति त्यति राम्रो अवस्थामा रहेको देखिन्न । सल्यान जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क मान ४०.५७ (नेपालको ३१.१२) रहेको छ । यो सूचकाङ्कको मान जति कम भयो त्यति राम्रो मानिन्छ किनभने यो सूचकाङ्क नकारात्मक सूचकहरूको प्रयोग गरी निकालिन्छ । जस्तैः प्रौढ निरक्षरता दर ।

मानव गरीबी सूचकाङ्कको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थानमा हुम्ला जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क ४९.२६ रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको कास्की जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क १६.५० रहेको छ । मानव गरीबी सूचकाङ्का अवयव सूचकहरूमा सल्यान जिल्लाको प्रौढ निरक्षरता दर ४४.५० प्रतिशत, ४० वर्ष सम्म पनि बाँच्न सक्ने अपेक्षा नगरिएको जनसंख्या ८.२३ प्रतिशत, सुरक्षित खानेपानी नपुगेको जनसंख्या ४२.१९ प्रतिशत तथा ५ वर्ष मुनिका कुपोषणबाट प्रभावित बालबालिकाको संख्या ५४.१० प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

८.३ मानव विकास र गरीबी

नेपालमा गरीबीको लघुक्षेत्र अनुमान, २०६८ अनुसार सल्यान जिल्ला न्युन समृद्धिस्तर भएका जिल्लाहरूको श्रेणीमा पर्दछ । ७५ जिल्लाहरू मध्ये यो जिल्ला ४६ औँ स्थानमा रहेको छ । गरीबीको दर ८.७६ प्रतिशत रहेको यस जिल्लामा गरिबीको रेखामुनी रहेको संख्या ६९,६०५ रहेको देखिन्छ । गरिबीको दरको आधारमा सबैभन्दा कम स्थान ओगट्न सफल कास्की जिल्लाको गरीबीको दर ४ प्रतिशत रहेको छ भने उच्च गरीबीको दर रहेको बाजुरा जिल्लाको गरीबीको दर ६४.१ प्रतिशत रहेको छ ।